

caroig • 20

ietec

*instituto de estudios
territoriales el caroig*

desembre 2023

Selda

Editorial

Impulsant el món rural i embrutant-nos les mans

Impulsant el món rural, mentre garbellem els dies i les empremtes del temps; això suposa el reconeixement i la potenciació de **BICORB capital cultural valenciana**... l'enorme treball, l'esforç planificador i la càrrega afectiva... tot això, és la pràctica rural conjuntiva que requereix sumar sempre esforços, afectes, conceptes...; gents i pobles; associacions i entitats... **Capital cultural valenciana BICORB** malgrat que ens deien, ara i sempre, que la gent rural i de la muntanya, els i les camperols, les pastores i pastors... érem gent inculta, que no tenien coneixement ni cultura... però el que intentaven, era i és, amagar-nos la fonda cultura mil·lenària dels nostres pobles, de la nostra gent...; encobrir la cura i l'escolta, les relacions i les cooperacions... que sempre ens han arrelat en la bona terra i ens ha allunyat de la barbàrie. **BICORB capital de la cultura de la Canal de Navarrés**: un

ventall de llavors escampades, franques i llibertes, que s'afanyen en esdevenir plantes i fruites que, amb una cura amorosa i dialògica, hem volgut cultivar-i-assumir amb goig i alegria... aquesta és l'herència ancestral i arrelada. ...

Ja tenim nous i vells governants a les diferents institucions, amb noves majories que configuren els ajuntaments, les mancomunitats, la Diputació, la Generalitat... però tanmateix, després de mig any d'una governabilitat novella persisteixen i renaixen amb força els tics autoritaris, clientelars, neoliberals, extractivistes, urbano-centristes... travessant el quotidià rural i, sobretot, la quasi total absència de mesures reals amb dotacions pressupostàries veritables que possibiliten unes polítiques actives rurals vives –alimentàries, laborals, socioeconòmiques, educatives, culturals...–, Polítiques actives rurals vives que, entre altres qüestions, plantegen tres o quatre premisses

Edició

Institut d'Estudis Territorials El Caroig

Editor

pep aparicio guadas

Consell de direcció

Vicent Aparicio Guadas, Juan José Castellano Castillo, Mariola Aparicio Cortés i Santiago Ciges Barberán (administrador web i edició digital)

Consell de redacció i assessorament:

Miguel Albalat Pareja, Gonzalo Almela Tortosa, Marina Aparicio Barberán, Mariola Aparicio Cortés, Vicent Aparicio Guadas, Manolo Aparicio Navarro (+), Alfredo Barberán Cerdán, Mercedes Barberán Juan, Teresa Barberán Juan, Juan José Castellano Castillo, Miguel Jesús Castillo Gómez, Liduvina Calatayud Cros, Teresa Ciges Barberán, Ángeles Cortes, Joseph Gulsoy, Toni Guzmán Madrigal, José Antonio Piqueras Arenas, Victoria Sanchis Guzmán, Manoli Sanz Gómez, Vicente Manuel Sanz Gómez (+), Javi Reig, Francisca Borox López, Isabel Aparicio Guadas, Maite Mollá Villaplana, Manoli Mollá Villaplana, Pepa Tornero Belda, Oscar Martínez Poquet, Vicent Guijarro Merlos i Encarna Such Cardona

Col·laboradors d'aquest número:

Fòrum d'Acció Rural, EcoMuseo de Bicorn, Carmen Martínez Sáez, María Inés Garzón, Manoli Mollá Villaplana, Maite Mollá Villaplana, Agustí Galiana, Sergio Gómez, Pere D. Garzón

Correcció i traducció:

IETEC el Caroig

Disseny i maquetació: gap

Il·lustracions:

Maria Marín

ISSN: 2386-2963

Dipòsit legal: V-1641-2014

Redacció, secretaria i administració:
Plaça de la Comunitat Valenciana s/n
46 810 Énguera

ietecelcaroig@gmail.com
www.ietecelcaroig.org

PVP 5 euros

IETEC no es fa responsable dels continguts, opinions i/o reflexions dels articles, investigacions i entrevistes que es publiquen a la revista CAROIG; són, les persones autores que signen aquestes aportacions, les responsables.

evidents i de ple sentit comú: (i) la terra –agrícola o silvícola– és per a treballar-la i/o cuidar-la, no per a especular amb ella; (ii) les polítiques rurals vives i ecològiques requereixen d'unes polítiques alimentàries, no agràries; silvícoles, no forestals; ramaderes extensives, no industrials;...; (iii) necessitem fixar i incrementar la població dels territoris rurals i això significa que les altres polítiques econòmiques, socials, educatives... han d'apoderar allò rural i promoure que les i els joves puguin viure plenament i amb igualtat de drets; i (iv) el turisme, sempre i ara, és una simple activitat complementària d'altres tipus de plantejament econòmic, local i endogen, i recordem que, a més, és una activitat intensament extractiva que utilitza bens comuns i públics amb finalitats privades.

En aquest número publiquem, alguns articles en aquesta perspectiva i dinàmica, especialment el Decàleg *Per una transició justa en el medi rural que està promovent el Fòrum d'Acció Rural*, però hem de recordar-nos que, allò rural ha de suscitar i suposar *'una actitud, és estar més connectada amb la vida, amb els cicles naturals, amb una manera de viure més lenta. Tenim unes vides molt accelerades i desconnectades, i per mi el ruralisme és ser conscient de la hiperproductivitat que ens envolta. Una hiperproductivitat que no només es reflecteix en l'explotació de la terra, sinó en la vida mateixa'*, com afirma Vanesa Freixa. I, també, ha d'incidir i implementar les decisions sobre el desplegament de serveis, infraestructures... al territori rural i que no es conforme amb servir a les ciutats i la seua població urbana el seu procés d'ocupació i/o explotació parcial del entorns rurals... És urgentíssim reequilibrar-apoderar un territori rural viu, dotar pressupostàriament els municipis i les entitats de desenvolupament rural participatiu i sostenible i hem d'apoderar-se de més sobirania i interdependència als territoris rurals... I sobretot, cal que totes ens embrutem les mans en aquestes tasques si volem fiar la diversitat del món rural i el seu dret a viure dignament i ben, no som un territori prest a ser colonitzat de bell nou •

Impulsando el mundo rural y ensuciándonos las manos

Impulsando el mundo rural, mientras cernimos los días y las huellas del tiempo; esto supone el reconocimiento y la potenciación de **BICORP capital cultural valenciana**... el enorme trabajo, el esfuerzo planificador y la carga afectiva... todo ello, es la práctica rural conjuntiva que requiere sumar siempre esfuerzos, afectos, conceptos...; gentes y pueblos; asociaciones y entidades... **Capital cultural valenciana BICORP** a pesar de que nos decían, ahora y siempre, que la gente rural y de la montaña, los y las campesinas, las pastoras y pastores... éramos gente inculta, que no teníamos conocimiento ni cultura... pero lo que intentaban, era y es, amagarnos la honda cultura milenaria de nuestros pueblos, de nuestra gente...; soterrar el cuidado y la escucha, las relaciones y las cooperaciones... que siempre nos han arraigado en la buena tierra y nos han alejado de la barbarie. **BICORP capital de la cultura de la Canal de Navarrés**: un abanico de semillas esparcidas, francas y liberas, que se despabilan en convertirse en plantas y frutas que, con un cuidado amoroso y dialógico, hemos querido cultivar y asumir con gozo y alegría... ésta es la herencia ancestral y arraigada.

...

Ya tenemos nuevos y viejos gobernantes en las diferentes instituciones, con nuevas mayorías que configuran los ayuntamientos, las mancomunidades, la Diputación, la Generalitat... pero sin embargo, después de medio año de una gobernabilidad nueva persisten y renacen con fuerza los tics autoritarios, clientelares, neoliberales, extractivistas, urbano-centristas... atravesando lo cotidiano rural y, sobre todo, la casi total ausencia de medidas reales con verdaderas dotaciones presupuestarias

Sumari

PER UNA TRANSICIÓ JUSTA AL MEDI RURAL	3
BICORP DE INTERÉS CULTURAL. CAPITAL CULTURAL VALENCIANA DEL 2024	8
LA PROXIMITAT DE LA VIOLÈNCIA QUE NO ES VEU	9
ENTREVISTA A MARÍA INÉS GARZÓN SERRANO, EMPRESARIA DE TURISMO RURAL.....	11
LOS COMENDADORES DE ENGUERA (ORDEN DE SANTIAGO) EN LA EDAD MEDIA	13
NUEVAS MANERAS DE INFORMAR, MEDIOS DE COMUNICACIÓN Y TOMA DE DECISIONES CIUDADANAS EN LOS ENTORNOS RURALES	16
LA CANAL EN LA CRÓNICA DE MARTÍ DE VICIANA.....	18

que posibiliten unas políticas activas rurales vivas –alimentarias, laborales, socioeconómicas, educativas, culturales...–. Políticas activas rurales vivas que, entre otras cuestiones, plantean tres o cuatro premisas evidentes y de pleno sentido común: (i) la tierra – agrícola o silvícola– es para trabajarla y/o cuidarla, no para especular con ella; (ii) las políticas rurales vivas y ecológicas requieren de unas políticas alimentarias, no agrarias; silvícolas, no forestales; ganaderas extensivas, no industriales;...; (iii) necesitamos fijar e incrementar la población de los territorios rurales y esto significa que las demás políticas económicas, sociales, educativas... deben empoderar lo rural y promover que las y los jóvenes puedan vivir plenamente y con igualdad de derechos; y (iv) el turismo, siempre y ahora, es una simple actividad complementaria de otros tipos de planteamiento económico, local y endógeno, y recordemos que, además, es una actividad intensamente extractiva que utiliza bienes comunes y públicos con fines privados.

En este número publicamos, algunos artículos en esta perspectiva y dinámica, especialmente el *Decálogo por una transición justa en el medio rural que está promoviendo el Foro de Acción Rural*, pero debemos recordarnos que, lo rural debe suscitar y suponer “una actitud, es estar más conectada con la vida, con los ciclos naturales, con una forma de vivir más lenta. Tenemos unas vidas muy aceleradas y desconectadas, y para mí el ruralismo es ser consciente de la hiperproductividad que nos envuelve. Una hiperproductividad que no sólo se refleja en la explotación de la tierra, sino en la vida misma”, como afirma Vanesa Freixa. Y, también, ha de incidir e implementar las decisiones sobre el despliegue de servicios, infraestructuras... en el territorio rural y que no se conforme con servir a las ciudades y su población urbana su proceso de empleo y/o explotación parcial de los entornos rurales... Es urgentísimo reequilibrar-empoderar un territorio rural vivo, dotar presupuestariamente los municipios y entidades de desarrollo rural participativo y sostenible y debemos empoderarse de más soberanía e interdependencia en los territorios rurales... Y, sobre todo, es necesario que todas nos ensuciemos las manos en estas tareas si queremos afianzar la diversidad del mundo rural y su derecho a vivir dignamente y bien, no somos un territorio presto a ser colonizado de nuevo ●

Per una transició justa al medi rural

Fòrum d'Acció Rural¹

1. **Assegurar** la qualitat de vida, els serveis públics essencials, la residència i l'activitat econòmica sostenible a les poblacions rurals, contra el despoblament mitjançant estratègies d'ordenació territorial per al desenvolupament rural i visibilitant el paper del municipalisme.
2. **Prestar especial atenció** a les necessitats de les dones al medi rural, en especial reforçant el paper de la dona al sector primari i atacant el cercle de masculinització- envelliment- despoblament, i posant en valor el treball realitzat per les dones, com a base del desenvolupament del medi rural.
3. **Suport** efectiu a la incorporació de joves a activitats al medi rural, especialment al sector agrícola, ramader i forestal, i aplicació de mesures complementàries que fomenten el rejuveniment del sector, amb especial esforç per a aquelles explotacions i models de major valor socio-ambiental.
4. **Impulsar** un model d'agricultura familiar sostenible, constituït per una agricultura familiar que resideix i treballa en el medi rural i la principal renda i dedicació del qual prové de l'activitat agrícola i ramadera, que aplica mètodes de producció ambientalment sostenibles i conserva el patrimoni natural i cultural. Per això cal assegurar, almenys, el reconeixement de l'Agricultura Familiar a través de normatives específiques, per establir prioritats de suport i altres mesures de foment diferenciades.
5. **Promoure** un rendiment econòmic just a la cadena agroalimentària, reforçant el pes de les xicotetes empreses i de l'agricultura familiar a la cadena de valor, amb preus justos, relació contractual, etiquetatge en origen obligatori, flexibilitat en els reglaments higiènic-sanitaris, donant prioritat a les economies i mercats locals, fomentant les produccions de qualitat diferenciada
6. **Impulsar** un sistema agroalimentari sostenible a través d'una transició justa que no deixi ningú enrere, donant suport a la producció i l'alimentació ecològica, local i de temporada, fins i tot la procedent de la caça social sostenible, a través d'una orientació adequada del marc polític i institucional (fiscalitat, PAC, compra pública responsable, pla ramaderia extensiva...)
7. **Promoure** Plans d'acció i mesures de mitigació i adaptació al canvi climàtic, a través del maneig sostenible de boscos i de sistemes agraris tenint en compte la sostenibilitat en la gestió dels recursos hídrics disponibles a cada zona i evitant l'especulació i la instal·lació de energies renovables a zones protegides i d'alt valor agroecològic.
8. **Protegir** el medi ambient, inclouent-hi la conservació de la biodiversitat (hàbitats, espècies), la gestió adequada dels recursos naturals (sòls, aigües...), l'ús de pràctiques agràries tradicionals sostenibles (ex. compostatge, transhumància) i solucions basades en la natura, així com la restauració ecològica; tot això mitjançant una planificació i finançament apropiades, especialment de la Xarxa Natura 2000.
9. **Impulsar** l'aplicació amb dotació pressupostària del Pla d'Activació Socioeconòmica del sector Forestal amb l'objectiu de promoure la gestió forestal responsable, l'increment del nombre de boscos que compten amb un projecte d'ordenació, o un altre instrument de gestió equivalent, l'associacionisme i aposta pel mercat de productes forestals sostenibles.
10. **Establir** una política d'Estat per al medi rural amb tots els actors interessats, que incloga la creació d'una mesa estatal del medi rural, actualitzar la Llei de desenvolupament sostenible del medi rural, la protecció del patrimoni rural immaterial i garantir una participació real i efectiva de la societat civil.

Des del Fòrum d'Acció Rural volem destacar la importància del medi rural, de les necessitats, de la població, de les activitats econòmiques i produc-

¹ El Fòrum d'Acció Rural és una plataforma d'associacions i organitzacions no governamentals constituïda en 2013, formada per: COSE (Confederació de Organitzacions de Silvicultors d'Espanya); CCOO (Confederació Sindical de Comissions Obreres); FADEMUR (Federació d'Associacions de Dones Rurals); FGN (Fundació Global Nature); REDER (Red Estatal de Desenvolupament Rural); REDR (Red Espanyola de Desenvolupament Rural); RED TERRAE (Xarxa de Municipis Agroecològics); SEAE (Societat d'Agricultura Ecològica); SEO/BirdLife (Societat Espanyola d'Ornitologia); UGT (Unió General de Treballadors i treballadors); UNAC (Unió Nacional d'Associacions de Caça); UPA (Unió de Xicotets Agricultors i Ramaders); WWF Espanya.

tives que allotja i dels serveis i valors propis que aporta i pot aportar a la societat en conjunt.

Cal fomentar la visibilitat i valorització del medi rural de cara al conjunt de la societat perquè es conega la nova realitat dels territoris rurals, traient-los de la invisibilitat i desposseint-los de tòpics i vells estereotips i contribuint a dignificar la vida i la imatge dels homes i dones que hi viuen.

A més, cal aconseguir la igualtat d'oportunitats de les dones i els joves i apoderar la població local perquè puguin ser partícips i promotors del desenvolupament socioeconòmic a les seues zones.

La importància del medi rural i la seua indiscutible aportació al benestar del conjunt de la ciutadania es tradueix en la gestió del territori, en la producció d'aliments, energia i matèries primeres, en la cura i la conservació del medi natural, del seu patrimoni cultural i arquitectònic i de la seua història i tradicions, que constitueixen bona part de la nostra identitat.

De l'experiència dels darrers quaranta anys, es conclou que el despoblament, envelliment i masculinització de la població rural és un problema de tots i té a veure amb la manca de polítiques que garantisquen uns serveis de qualitat i un adequat desenvolupament de les noves tecnologies, que promoguen la generació d'ocupació de qualitat i la incorporació de joves ben formats i amb iniciatives per crear riquesa i ocupació.

El context actual, amb una nova PAC i el potencial que ofereixen els Projectes Estratègics per a la Recuperació i Transformació Econòmica (PERTE), és una oportunitat per plantejar propostes que materialitzen aquesta importància i reconeguen als territoris rurals un paper similar al de les zones urbanes. A més d'afrontar les necessitats del medi rural i facilitar que puguin contribuir al desenvolupament socioeconòmic, la sostenibilitat ambiental i la innovació, de manera que s'avança cap a l'equilibri i la cohesió territorial a Espanya i les regions.

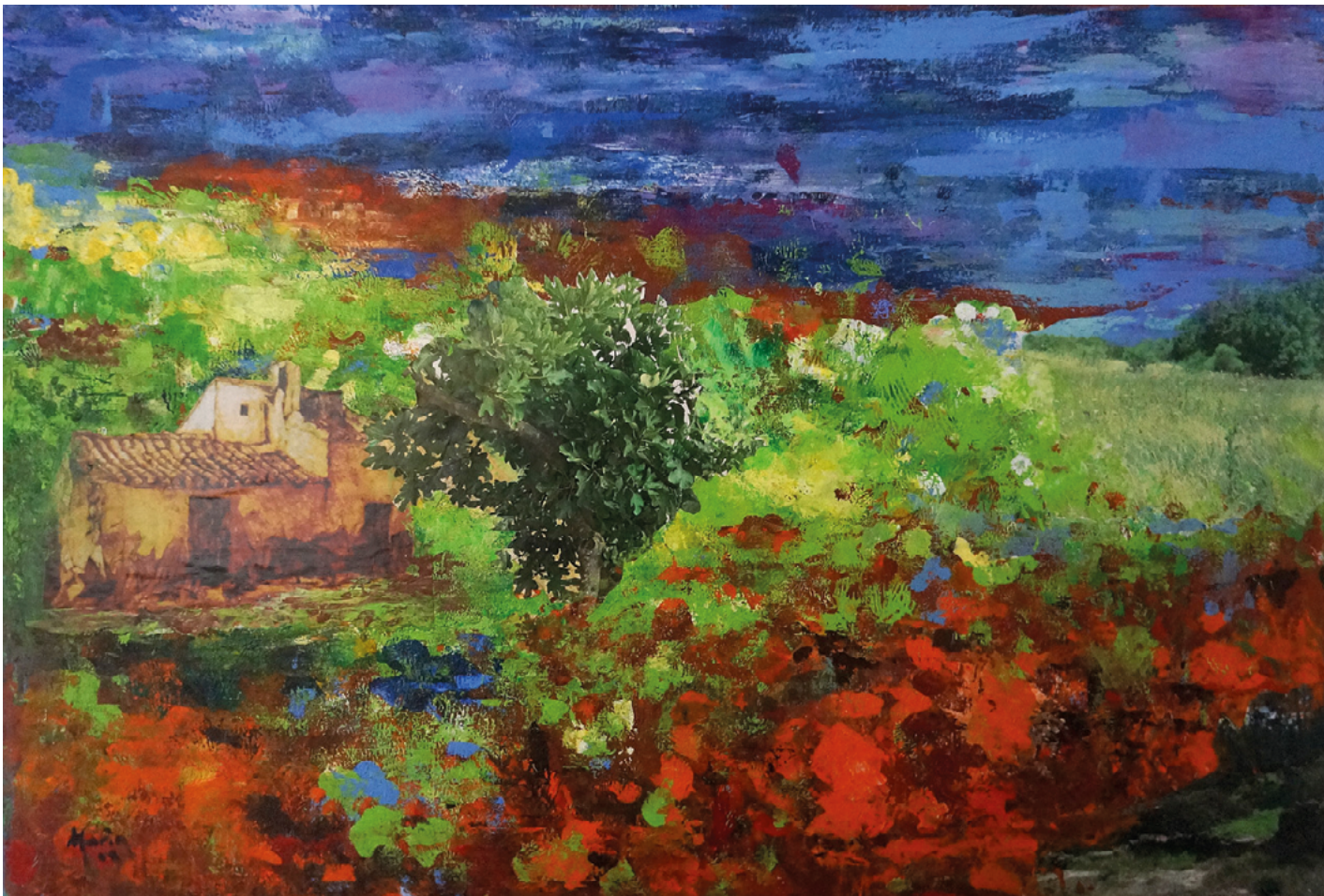
Des del Fòrum d'Acció Rural es plantegen les següents propostes de consens per a una transició justa a les zones rurals:

1. Assegurar la qualitat de vida, els serveis públics essencials, la residència i l'activitat econòmica sostenible a les poblacions rurals, contra el despoblament mitjançant estratègies d'ordenació territorial per al desenvolupament rural i visibilitzant el paper del municipalisme.

Per això cal promoure les actuacions següents:

- Garantir que les polítiques i mesures per al desenvolupament rural generen ocupació estable i de qualitat en activitats econòmiques sostenibles i impulsar la millora de la situació dels assalariats agrícoles i forestals, evitant la precarietat i millorant-ne la protecció social, amb especial incidència en joves i dones.
- Millorar els serveis i equipaments bàsics (educació, sanitat, ocupació, transports, comunicacions, etc.) i l'oferta educativa, cultural i assistencial al medi rural. Especialment reforçar la sanitat pública, dotant dels mitjans i recursos necessaris per a un treball digne dels professionals i una atenció adequada als pacients.
- Garantir la connexió rural-urbana i potenciar el paper de les zones periurbanes, per la importància que tenen per a l'agricultura local, el paisatge, la gestió del medi ambient, l'ocupació i la cohesió social.
- Donar suport a la diversificació d'activitats al medi rural a través de mesures que la incentiven i una revisió del marc legal que la fomenti.
- Garantir l'accés a internet i fomentar les noves tecnologies i la digitalització al medi rural, com a eines imprescindibles per facilitar la formació, el teletreball, la comercialització en circuit curt, la teleassistència, la custòdia del patrimoni i del territori i les empreses locals. I acompanyar-lo d'assessorament i formació per al bon ús.
- Promoure la conciliació de la vida laboral, familiar i personal, i els serveis de dependència, garantint la igualtat efectiva entre homes i dones i l'assumpció compartida de la responsabilitat en la cura de les persones. Es fomentarà l'envelliment actiu i saludable, prestant especial atenció a crear serveis de proximitat, prevenint les situacions de dependència i garantint el suport de caràcter personal, domèstic i social per facilitar la permanència de les famílies als seus entorns habituals.
- Foment de programes d'acolliment a nous pobladors per preparar les comunitats locals en fase d'arribada i assentament.

- Defensar un model d'ajuntaments i entitats locals menors que asseguren l'accés als serveis públics essencials, milloren les deficiències actuals, garantisquen qualitat de vida i l'ús eficient dels recursos públics.
 - Promoure un municipalisme proactiu amb un nou enfocament de transició i resiliència, cercant nous referents i eines que impulsen el disseny d'estratègies participatives de desenvolupament local. Apostar pel desenvolupament local participatiu amb base a LEADER, més enllà de les polítiques d'agricultura.
 - Seguiment de l'efectivitat de la despesa pública a l'assoliment dels objectius del repte demogràfic de manera que es permeta una readaptació de la despesa quan no funcione.
2. Prestar especial atenció a les necessitats de les dones al medi rural, en especial reforçant el paper de la dona al sector primari i atacant el cercle de masculinització-envelliment-despoblament, i posant en valor el treball realitzat per les dones, com a base del desenvolupament del medi rural.
 - Millorar i actualitzar el coneixement sobre la situació de les dones del medi rural. Augmentar la prevenció en tots els nivells (educatiu, sanitari, mitjans de comunicació, serveis socials...), perquè tot tipus de violències (assetjament) no arriben a tenir lloc i, en cas que succeïsquen, siguin detectades en les primeres manifestacions. Integrar la transversalitat de gènere en aquestes polítiques, de manera que es garantisca mitjançant la seua implementació un impacte positiu que permeti reduir o eliminar les bretxes de gènere i prevenir qualsevol discriminació per aquesta raó.
 - Fomentar la Llei de Titularitat Compartida perquè siga coneguda, i incrementar les inscripcions al Registre de Titularitat Compartida d'Explotacions Agràries del Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació (MAPA).
 - Promoure la tasca de les associacions de dones del medi rural com a element clau per a la dinamització en els àmbits social, econòmic i cultural, i col·laborar-hi a difondre en la societat la importància del pa-

Casica de Escalona

- per de les dones rurals. Donar suport en el desenvolupament de programes dirigits a la prevenció integral de la violència de gènere.
- Incorporar el principi d'igualtat d'oportunitats entre dones i homes en el disseny de les polítiques de foment del medi rural i promoure la presència i participació activa de les dones en els òrgans de decisió i gestió.
 - Educar en el valor de les tasques tradicionalment desenvolupades per dones, acabant amb l'atribució de més importància que se li ha donat a la feina feta per homes. Això es realitzarà a través de la motivació del repartiment de tasques i l'assumpció indistinta de rols i treballs, conferint un valor equivalent, independentment dels qui les facen.
 - Generar un major suport a la creació de noves cooperatives que oferisquen serveis de proximitat en zones rurals que no en tenen i que originen ocupació per a les dones del medi rural.
3. Suport efectiu a la incorporació de joves a activitats al medi rural, especialment al sector agrícola, ramader i forestal, i aplicació de mesures complementàries que fomenten el rejuveniment del sector, amb especial esforç per a aquelles explotacions i models de major valor socioambiental. Fomentar mesures que aposten per:
 - Promoure el relleu generacional a través d'incentius per transmetre explotacions agràries i drets.
 - La dinamització de terres abandonades públiques o privades, a través d'eines com els bancs de terres.
 - Formació, assessorament i acompanyament per dinamitzadors locals, totes elles lligades a la instal·lació de joves agricultors.
 4. Impulsar un model d'agricultura familiar sostenible, constituït per una agricultura familiar que resideix i treballa en el medi rural i la principal renda i dedicació del qual prové de l'activitat agrícola i ramadera, que aplica mètodes de producció ambientalment sostenibles i conserva el patrimoni natural i cultural. Per això cal:
 - Assegurar el reconeixement de l'Agricultura familiar a través de normatives específiques, per establir prioritats de suport i altres mesures de foment diferenciades.
 - Desenvolupar accions amb l'objectiu de posar en valor davant de la societat les diverses funcions que exerceix l'Agricultura Familiar, des de l'àmbit social, econòmic i ambiental.
 5. Promoure un rendiment econòmic just a la cadena agroalimentària, reforçant el pes de les xicotetes empreses i de l'agricultura familiar a la cadena de valor, amb preus justos, relació contractual, etiquetatge en origen obligatori, flexibilitat en els reglaments higiènic-sanitaris, donant prioritat a les economies i mercats locals, fomentant les produccions de qualitat diferenciada sostenibles, la venda directa i les cadenes curtes de comercialització.
 - Equilibrant la cadena agroalimentària i reforçant el pes de les xicotetes empreses i l'agricultura familiar a la cadena de valor: etiquetatge d'origen obligatori per als productes agroalimentaris, flexibilitat en els reglaments higiènic-sanitaris, actuacions per potenciar i valoritzar el paper de l'agricultura familiar a la cadena alimentària (relació contractual, preus justos...).
 - Donant prioritat a les economies i venda local, mitjançant accions de planificació de mercats de productors/es, creant cultura de consum de proximitat i potenciant la compra pública.
 - Evitant l'especulació a través d'un control dels marges comercials, amb l'objectiu de tenir uns

preus justos tant pels agricultors com pels consumidors.

- Reforçant el pes de les xicotetes empreses agroalimentàries mitjançant una Llei d'Artesania de productes agrícoles, ramaders i forestals.
- Donant suport a la producció i alimentació de qualitat diferenciada amb criteris de sostenibilitat, a través de plans i programes específics, incloent entre altres qüestions el foment de la venda directa i de les cadenes curtes de comercialització.
- Combatent el frau alimentari al llarg de tota la cadena de subministrament, a través de mesures dissuasòries eficaces.
- Garantir en els acords comercials de la UE amb tercers països, una major ambició i obligatorietat en els requisits de sostenibilitat (qüestions mediambientals, condicions laborals, benestar animal, ús de fitosanitaris, etc.), per a la defensa de les persones que produeixen aliments i dels qui els consumeixen, així com donar suport a l'avenç a nivell global cap a sistemes alimentaris sostenibles.

6. Impulsar un sistema agroalimentari sostenible a través d'una transició justa que no deixi ningú enrere, donant suport a la producció i l'alimentació ecològica, local i de temporada, inclusivament la procedent de la caça social sostenible, a través d'una orientació adequada del marc polític i institucional (fiscalitat, PAC, compra pública responsable, pla ramaderia extensiva...). A través de:

- Establiment d'indicadors ambientals, socials i econòmics objectius que permeten el desenvolupament de polítiques agràries realistes i eficaces i la seua aplicació a la cadena agroalimentària.
- Valorització de la multifuncionalitat a través de "contractes territorials" i altres eines com la custòdia del territori, especialment a les zones protegides (Natura 2000, ENP, etc.).
- Aprovar un Pla Estatal per a la Ramaderia Extensiva, amb mesures específiques de suport per a un sector clau, socialment, econòmicament i ambientalment en el medi rural i aprovar una Llei per a la Devesa que fomenti un nou model de gestió, per tal d'assegurar el futur del sector ramader extensiu i, amb això, el dels

sistemes adeuats que depenen del desenvolupament responsable d'aquesta activitat.

- Garantir l'aplicació efectiva de la normativa sobre ús sostenible de fitosanitaris.
 - Aprovar una Llei Estatal de conservació de sòls.
 - Elaborar o reforçar els plans d'acció existents per a l'expansió i la consolidació de la producció, la transformació i el consum d'aliments ecològics.
 - Promoure una dieta sostenible amb aliments ecològics, de qualitat diferenciada responsable, de producció local i de temporada, lligats al territori, que contribueixen a disminuir la bretxa rural-urbana i a reconnectar la producció i el consum.
 - Valoritzar la caça social sostenible i els seus productes saludables, facilitant canals curts de comercialització que permeten que els beneficis recaïen a les zones rurals on es cacen aquests animals.
 - Augmentar les inversions al sector agrari en noves investigacions, innovació, serveis d'assessorament i formació, per avançar entre altres, cap a la transició agroecològica i millora de la competitivitat, aprofitant el potencial dels PERTE.
 - Aprofitar la Política Agrària Comuna (PAC) per avançar en el canvi del sistema agroalimentari posant les bases perquè els que produeixen aliments i la societat en general col·laboren, des de les polítiques públiques, en aquest canvi d'estratègia.
 - Promoure una reforma fiscal basada en principis ambientals i socials, incloent-hi una redefinició dels impostos segons els principis de qui contamina paga i qui conserva rep, que permeti un suport efectiu a la gestió sostenible de les explotacions agràries i forestals i el manteniment d'aquelles pràctiques de més valor ambiental.
7. Promoure Plans d'acció i mesures de mitigació i adaptació al canvi climàtic, a través del maneig sostenible de boscos i de sistemes agraris tenint en compte la sostenibilitat en la gestió dels recursos hídrics disponibles a cada zona i evitant l'especulació i instal·lació d'energies renovables a zones protegides i d'alt valor agroecològic. Per això és necessari, per exemple:

- Fixar inversions en increment i manteniment de la gestió sostenible de les masses forestals.
 - Establir programes agraris d'adaptació i de reducció de gasos d'efecte hivernacle.
 - Treballar per assolir una major resiliència davant de recursos hídrics decreixents i fenòmens de risc extrem (sequeres, inundacions, incendis forestals, etc.) i reduir la vulnerabilitat de la població i del sistema socioeconòmic.
 - Reequilibrar el model de gestió de l'aigua actual i passant del model d'oferta a un de gestió de la demanda, de manera que s'adaptin els usos de l'aigua disponible tenint en compte l'impacte del canvi climàtic.
 - Fomentar un model d'estalvi i eficiència energètica que contemple la disminució de la demanda de consum i la implantació equilibrada d'energies renovables al medi rural, superant l'esquema del territori com a aportador de recursos i la ciutat com a consumidor. Que aprofite els recursos locals, minimitze els impactes ambientals i territorials, afavoresca la creació d'ocupació de qualitat, fixe població al territori i integre el seu ús a les construccions rurals.
 - Desenvolupament d'un marc normatiu que eviti accions especulatives i prevalga la transparència i els processos participatius, contemple el foment de l'autoconsum energètic i les comunitats energètiques locals, apostant per l'economia circular i evitant que s'instal·len a zones agràries i forestals, de valor productiu i ecològic, donant prevalença a la producció alimentària sostenible.
 - Impulsar un model de mobilitat sostenible que, entre altres aspectes, mantinga i millori les infraestructures i l'oferta de serveis de ferrocarril sostenible.
8. Protegir el medi ambient, incloent-hi la conservació de la biodiversitat (hàbitats, espècies...), la gestió adequada dels recursos naturals (sòls, aigües...), l'ús de pràctiques agràries tradicionals sostenibles (compostatge, transhumància...) i solucions basades en la natura, així com la restauració ecològica; tot això mitjançant una planificació i finançament apropiades, especialment de la Xarxa Natura 2000.

- Reduir i aprofitar la producció de residus orgànics, a través de l'agro-compostatge i del compostatge municipal i domèstic, contribuint a alimentar i fertilitzar la terra. Redissenyant un ecosistema social eficient aplicant l'economia circular també als aliments.
 - Elaborar una llei de protecció d'espais agraris que preserve la fertilitat natural dels sòls agraris i d'alt valor agroecològic.
 - Incloure com a criteri de prioritació les explotacions agràries que s'ubiquen en zones amb protecció ambiental (Red Natura 2000, espais naturals protegits), en zones de muntanya i en àrees amb fort despoblament, que en gran part el seu valor es deu a les pràctiques tradicionals dutes a terme.
 - Assegurar la correcta gestió de la Xarxa Natura 2000 i els altres espais protegits, mitjançant uns plans de gestió i finançament apropiats, que s'integren adequadament amb les diferents polítiques i plans sectorials (agricultura, caça, turisme, etc.) per al medi rural i es garantisca així la compatibilitat entre aprofitaments i usos i conservació i foment de la biodiversitat, amb suports diferenciats per als agricultors/es, ramaders/es, silvicultors/es i altres persones que gestionen el territori que practiquen una gestió favorable per a la conservació en aquestes zones.
 - Desenvolupar programes per diversificar l'ús d'espècies agrícoles i ramaderes, fomentant la transhumància, preservant races autòctones i varietats tradicionals i identificant i afavorint varietats millorades i resistentes a les plagues mitjançant tècniques tradicionals.
 - Posant en valor les varietats de pol·linització oberta i les plantes multifuncionals silvestres. Protegint les xarxes de llavors i intercanvi entre agricultors/es i fomentant que els bancs de llavors cooperen amb aquestes xarxes per renovar el material genètic comú.
 - Articular una nova política de l'aigua amb plena participació de tots els agents de la societat civil en l'elaboració de propostes que tendisquen a fer compatibles els interessos dels usuaris, i promouguen un ús sostenible del recurs per garantir un subministrament de qualitat, als usuaris/es i la conservació i el manteniment d'un bé públic fonamental, com és l'aigua.
 - Aturar els processos de deteriorament i sobreexplotació de rius i aqüífers, per tal de garantir-ne la sostenibilitat i el bon estat ecològic de les aigües, garantint la qualitat de l'aigua davant la contaminació urbana, industrial i agrària, afavorint un ús sostenible dels fitosanitaris i una bona gestió de l'abonat per evitar lixiviats i abocaments de nutrients a les masses d'aigua.
 - Promoure una planificació integral del territori, que done coherència entre els mitjans natural, rural i urbà i els espais amb algun grau de protecció, i tinga en compte les seues interrelacions i interdependències, perquè el 2030 s'haja frenat la pèrdua de biodiversitat a Espanya.
 - Impulsar la restauració ecològica i les solucions basades en la natura amb recursos suficients i assegurant-ne un ús estratègic i eficient.
9. Impulsar l'aplicació amb dotació pressupostària del Pla d'Activació Socioeconòmica del sector Forestal amb l'objectiu de promoure la gestió forestal responsable, l'increment del nombre de boscs que compten amb un projecte d'ordenació, o un altre instrument de gestió equivalent, l'associacionisme i l'aposta pel mercat de productes forestals sostenibles. A través, entre d'altres, de les accions següents:
- Fomentar l'associacionisme i l'agrupació de productors forestals per a la mobilització de productes fusters i no fusters, que hui no són prou posats en valor. Així com una estratègia orientada a la millora de la competitivitat de la cadena muntanya-indústria amb l'objectiu de generar més valor afegit als seus productes.
 - Afavorir l'aprofitament sostenible de la biomassa forestal, implicant la població rural.
 - * Redissenyar l'estratègia de lluita contra els incendis forestals, prioritant-ne l'aplicació a zones de medi/alt risc d'incendis i apostant per mesures de prevenció activa basades a dinamitzar el medi rural (ex. ramaderia extensiva), incrementant les inversions per a la gestió i els treballs forestals, i actuacions previstes contra els incendis forestals. Així mateix, mantenir els recursos humans i materials per a la vigilància i l'extinció d'incendis.
- Promoure la cultura forestal a través de la divulgació i sensibilització a la societat sobre la importància de la nostra superfície forestal i capital natural i fer campanyes per promocionar l'ús de fusta i productes forestals locals (regionals/nacionals).
10. Establir una política d'Estat per al medi rural amb tots els actors interessats, que incloga la creació d'una *Mesa Estatal del Medi Rural*, actualitzar la Llei de Desenvolupament Sostenible del Medi Rural, la protecció del patrimoni rural immaterial i garantir una participació real i efectiva de la societat civil:
- Crear una *Mesa Estatal del Medi Rural*, que aporte informació sobre temes crucials per al territori i la població rural, que permeti debatre propostes legislatives i consultar i intercanviar punts de vista sobre la incidència de l'aplicació de les polítiques al medi rural (incloent-hi els vincles existents entre ambdós pilars de la PAC, legislació ambiental, d'ordenació territorial, etc.). Estaria constituïda per les entitats representatives de la societat civil, les administracions públiques competents a nivell estatal, autonòmic i local i experts en la matèria. S'hauria de regular normativament i dependre orgànicament de Presidència de Govern.
 - Actualitzar la Llei 45/2007 de Desenvolupament Sostenible del Medi Rural, dotant-la d'un adequat pressupost, i elaborant un nou Programa de Desenvolupament Sostenible del Medi Rural que complete les activitats recollides a la programació amb càrrec a FEADER, assegurant la sostenibilitat de les activitats i la qualitat de la vida al medi rural.
 - Dissenyar una Llei de protecció del patrimoni rural immaterial, que pose en valor i protegisca elements intangibles i propis dels pobles, com ara el repicar de les campanes, el cant del gall o les olors de les activitats agrícoles i ramaderes tradicionals.
 - Assegurar una participació real i efectiva de la societat civil en el disseny, aplicació, seguiment i avaluació de totes les polítiques relacionades amb el medi rural a tots els nivells administratius competents •

La Generalitat Valenciana ha elegido a Bicorp y Monòver como Capitales Culturales para el próximo 2024 en un concurso anual que lleva a cabo la Conselleria de Educación, Cultura y Deporte y que premia los dos mejores proyectos culturales presentados de toda la Comunidad Valenciana. Una apuesta necesaria por la descentralización de la Cultura que además de dar visibilidad a los pequeños municipios, les permite acceder a actividades y recursos culturales que de otra manera sería prácticamente imposible.

La Cultura es la seña de identidad de un pueblo. Es la manifestación de su autoconocimiento como pueblo, es decir, una mirada introspectiva a su historia y sus raíces, y de esto Bicorp sabe mucho. Por eso fue relativamente fácil poner en marcha este proyecto. A nivel local, de manera interna, teníamos claro cuáles eran los pilares que servirían de base para el mismo, pero su reconocimiento a nivel nacional y mundial sin duda respaldaba nuestra elección: El arte rupestre, la piedra en seco, la pilota valenciana, el trabajo con esparto y las bandas de música. De ahí surge el eslogan que equipara Bicorp a la máxima figura de protección del patrimonio en nuestro país, el Bien de Interés Cultural (BIC).

Con el Ecomuseo como eje transversal de toda la actividad cultural que se ha venido llevando a cabo en el municipio desde hace años, nuestro siguiente paso fue realizar una recopilación y análisis de todas esas iniciativas y recursos. Ahí fue donde nos dimos cuenta de que Bicorp

Bicorp de Interés Cultural. Capital Cultural valenciana del 2024

EcoMuseo de Bicorp

es Capital Cultural desde hace mucho tiempo, que tiene todas las piezas necesarias para que haya sido definitivamente reconocida.

Así, de forma paralela al diseño y redacción del proyecto, comenzamos a organizar procesos de participación ciudadana. Por una parte, se elaboraron grupos de discusión con las asociaciones donde se ponían en común desde ideas hasta la propia experiencia con el fin de afianzar las actividades que todas y cada una de ellas realiza durante el año, y a su vez generar nuevas iniciativas de forma conjunta y multidisciplinar. Por otra parte, para no dejarnos a nadie por el camino, se llevó a cabo una mesa de participación ciudadana que abrió las puertas de nuestro proyecto a cualquier persona y/o empresa que de una manera u otra pudiera o quisiera colaborar.

Puede parecer algo banal, pero la importancia de estas acciones radica en que todo este patrimonio cultural no es sino la herencia de todas aquellas acciones que surgen de forma colectiva y que acaban por hacerse propias de toda una comunidad, que conforma un discurso común que se transmite de generación en generación produciendo una historia,

tradiciones y modos de vida singulares. Por ello fue indispensable contar con toda la población desde el primer momento, la verdadera protagonista.

Una vez más la Cultura ha sido el acicate para reunir desde el Ayuntamiento a todo el pueblo en torno al Ecomuseo, y es gracias a esa suma de esfuerzos, el esfuerzo de todas las personas, asociaciones y entidades municipales, las que han permitido poner sobre la mesa todo lo que Bicorp tiene y hace de Cultura.

La Capital Cultural es sin duda una gran oportunidad para dar visibilidad al patrimonio cultural de Bicorp y otorgarle el reconocimiento que merece. Un patrimonio extenso y diverso que parte de lo natural como raíz haciendo brotar todas las manifestaciones culturales que han generado el vínculo entre territorio y su gente. Todo esto se traduce en un pueblo activo y sobre todo resiliente que se arma de historia, cultura y patrimonio para combatir y continuar en el arduo camino contra el desdoblamiento en el que nos encontramos.

Y aunque pueda parecerlo, no es la meta en esta senda que nos lleva a través de la cultura, sino un punto de partida a un nuevo camino en el que esperamos encontrarnos con todas y cada una de las personas que nos quieran acompañar para seguir cimentando y desarrollando todo nuestro potencial a través de una programación cultural diversa y enriquecedora donde la tradición y la innovación confluyen y que signifique, eso sí, un antes y un después de la Capital Cultural 2024 para Bicorp. De Interés Cultural.

Olivo

Cada any, amb l'arribada del 20 de novembre, es celebra el dia mundial dels infants. La jornada commemora dos esdeveniments rellevants per als drets dels més menuts: l'aprovació de la *Declaració dels Drets dels Infants* de 1959 y la *Convenció dels Drets dels Infants*, que va tindre lloc a Nova York el 1989. Tanmateix, la primera *Carta dels Drets dels Infants* es va escriure fa 100 anys –concretament entre 1922 i 1923– i va ser aprovada el 1924 per la Societat de Nacions. Es coneix com la *Declaració de Ginebra* i, fonamentalment, va ser impulsada i redactada per Eglantyne Jebb, una jove anglesa que va dedicar la seua vida a lluitar per la protecció de la infància (Bofill i Cots, 1999).

Jebb començà el seu camí essent mestra a una escola parroquial a Marlborough (Regne Unit). Allà, va entrar en contacte amb nens de famílies humils i, arribat un punt, va pensar que en el paper de mestra tenia límits considerables a l'hora d'ajudar-los. En sentit estructural, no hi podia fer molt per ells i, encara menys, pels nens d'altres llocs que vivien en condicions de pobresa extrema. Per això, i potser perquè la seua vocació primària no era la de docent, va decidir dedicar-se al que ara anomenem cooperació. Va viatjar a territoris en conflicte. Va veure els horrors de la guerra dels Balcans i, poc després, els de la I Guerra Mundial (Bofill i Cots, 1999): nens malferits, famèlics, orfes, agredits, obligats a treballar. L'enumeració és llarga, coneguda i, per desgràcia, no és cosa del passat. Durant l'experiència a peu de camp, va veure que l'ajuda econòmica i material no arribava als més necessitats, com ho hauria de fer, i això la va dur a fundar l'organització *Save the Children*. Però allò que va fer que s'endinsés en la reivindicació dels drets de la infància, i no es limités a despertar la solidaritat, no van ser només els horrors bèl·lics, que també, sinó el fet d' adonar-se que en els períodes de relativa pau, quan tot semblava tranquil, la gent hi deixava de pensar en les calamitats i violències que els nens i les nenes, malauradament, continuaven patint (Bofill i Cots, 1999).

La iniciativa de Jebb no va ser l'única que va assentar les bases dels tractats posteriors. Als anys 30, Janus Korczak, que dirigia un orfenat al gueto de Varsòvia, va escriure la *Carta Magna* dels drets dels infants (Tonucci 2019, 114-7). Els esforços de Jebb i Korczak, i els de la Societat de Nacions, antecedent de l'ONU, no van poder evitar el genocidi nazi ni la II Guerra Mundial. De manera que, en acabar aquesta, es van redoblar els esforços per construir unes coordenades de pau i respecte. Va nàixer la *Declaració Universal dels Drets Humans*, al 1948 i, onze anys després,

La proximitat de la violència que no es veu

*Carmen Martínez Sáez,
graduada en Filosofia*

la *Declaració dels Drets dels Infants* (1959). Aquesta última, no era vinculant; per això, la Convenció del 89 va ser tan rellevant: obligava als països signants a assumir activament els compromisos necessaris per a fer complir els drets de la infància.

El resultat: la *Convenció dels Drets dels Infants* és el tractat de drets humans més recolzat de la història de la humanitat. Segons dades d'Unicef, ha estat ratificat per 196 països (<https://www.unicef.es/causas/derechos-ninos/convencion-derechos-ninos>). En un primer cop de vista, pot semblar que no és una dada tan rellevant: al cap i a la fi, qui s'oposaria a defensar els nens i les nenes, oi? Però, en una reflexió més calmada, aquest fet comença a cridar-nos l'atenció: en primer lloc, perquè aquestes convencions no són conegudes per una bona part de la població i, en segon lloc, perquè tot i la ratificació de la Convenció al nostre voltant la infància continua sent objecte de violències.

Hi ha una tendència a pensar que els drets dels infants només es vulneren en territoris en conflicte, en “altres llocs, lluny d'ací”, però l'Informe anual de Telèfon/Chat de 2022 de la fundació ANAR desvela dades contràries a este pensament que demostren que la preocupació de Jebb per la invisibilització de les violències als infants en temps i llocs considerats de pau està justificada i continua sent apressant. Per anomenar algunes dades, en el 2022, la fundació ANAR va atendre a l'estat espanyol 217693 consultes i va intervenir en un total de 2509 casos. Els cinc principals motius d'aquestes intervencions foren: maltractament físic (25%), maltractament psicològic (22,8%), agressió sexual (9,9%), assetjament escolar i ciberassetjament (7,5%) i mal ús de les tecnologies (6,9%).

Aquestes dades fan referència als casos tractats per la fundació ANAR, però diuen poc de la incidència real, el que podria dur-nos a pensar que es tracta de casos aïllats. Un pensament que adquireix la seua màxima expressió quan es parla d'agressions sexuals en la infància.¹ Afortunadament, per a desfer aquest equívoc, comptem amb altres informes i metanàlisi. Els metanàlisi internacionals estimen que ú de cada cinc menors ha sigut víctima d'algun tipus d'agressió sexual (Pareda 2016) –exposició a pràctiques sexuals, tocaments, violacions, etc. Les estimaci-

ons coincideixen amb l'informe de *Save the Children*, publicat en 2021, sobre “Els abusos sexuals a la infància a Espanya” (<https://www.savethechildren.es/actualidad/analisis-abusos-sexuales-infancia-espana>). Segons aquest mateix informe, el 84% dels abusadors són coneguts per la víctima. Un nombre prou alt són de l'entorn familiar: 49,5%.

A més a més de l'informe d'ANAR citat fa unes línies, comptem amb un altre estudi d'aquesta organització centrat exclusivament en “*Abuso sexual en la infancia y en la adolescencia según los afectados y su evolución en España (2008-2019)*” (<https://www.anar.org/wp-content/uploads/2021/12/Estudio-ANAR-abuso-sexual-infancia-adolescencia-240221-1.pdf>). Aquest estudi és molt rellevant perquè és l'únic realitzat a temps real i, encara que no indica la incidència, com en els casos anteriors, sí que dona dades sobre el perfil dels agressors i de les víctimes. Les xifres són escandaloses i el silenci encara ho és més. Mostren un problema de dimensions epidèmiques: no són casos aïllats.

Tots estos informes i estudis, disponibles en línia de manera gratuïta per qui els vulgui consultar, evidencien amb rigor que el problema que va dur a Jebb a treballar en l'articulació dels drets de la infància no ha desaparegut a pesar de que la *Convenció del Drets dels Infants* del 89 és el tractat més ratificat de la història de la humanitat. En temps i llocs de pau, l'infern és el dia a dia de moltes xiquetes i xiquets, encara que no el veiem (o sigui més còmode no veure'l).

La violència no sempre deixa com a resultat una marca explícita, una ferida sagrant i escandalosa. Un contacte físic suau pot danyar molt a una persona. Per això cal aprendre a veure les violències, escoltar les narracions de qui les ha patit, iniciar una conversa a nivell social, liderada per les i els supervivents, que ens porti a prendre acció. Cal que conversem i cal fer-ho ja. Arribem tard, però com diu el dit: millor arribar-hi tard, que no arribar-hi mai. I aquesta és una conversa de la que cal fer-se càrrec. No és una qüestió que es pugui delegar, per més que insistim. El territori jurídic té molts límits. No dic que, de tant en tant, no sigui el medi de reparació de les víctimes, però això no és l'experiència més estesa i, almenys, fins el dia d'avui, s'ha demostrat incapaç d'acabar amb les agressions sexuals en la infància. La prevenció no sembla ser un dels seus objectius prioritaris.

En el primer capítol del llibre titulat *Violación y resistencia*, Linda Martín Alcoff (2019), filòsofa i supervivent d'agressió sexual en la infància, parla de sis passos² que cal

¹ De fet, s'ha establert un dia per commemorar la lluita contra les agressions sexuals en la infància i així donar major visibilització a un problema tan urgent: el 19 de novembre (un dia abans de la commemoració dels Drets dels Infants) és el Dia Mundial de la Prevenció de l'Abús Sexual Infantil.

² Aquests passos són: 1. Resistir-se a l'hegemonia de l'àmbit jurídic. 2. Desenvolupar una consciència de l'empirisme invers. 3. Desenvolupar una comprensió de la complexitat i la dependència del context dels termes i conceptes que fem. 4. Desenvolupar els nostres propis llocs de comunicació. 5. Educar a l'opinió pública, i a nosaltres mateixes, sobre la llarga història d'injustícia epistèmica que ha afectat al dany sexual. 6. Mantindre un interès en la veritat.

Mujer con sueños

donar per contribuir a aquesta prevenció i per a construir un discurs capaç de despertar la consciència crítica de les persones. En el primer punt, ens convida precisament a “resistir l’hegemonia de l’àmbit jurídic” (Alcoff 2019, 74). La raó que dona, expressada d’una forma resumida, és que “l’àmbit jurídic no és l’únic lloc en el que es descobreix la veritat ni s’introdueix el canvi social; ni és necessàriament el millor” (Alcoff 2019, 76; la traducció al valencià és meua).

La veritat és una qüestió molt complexa, i el mateix passa amb les experiències, de manera que, de vegades, una articulació literària, per posar un exemple, pot ser més fidel a la realitat que la sentència d’un judici. Potser, de vegades, és l’únic que queda per a articular la veritat, ja que no totes les supervivents volen denunciar i no totes les denúncies arriben a judici. Una articulació narrativa, per altra banda, ha fet ja l’esforç d’elaborar un llenguatge quotidià per a parlar d’un problema per al que sembla que no tenim paraules. Ens dóna els recursos que necessitem per a iniciar la conversa

social tan necessària i urgent per articular un món, una forma de vida i una forma d’educar on no torni a passar mai més. El primer pas, doncs, és llegir i escoltar les narracions de les supervivents. He deixat un llistat d’algunes d’estes narracions en la bibliografia.

Referències bibliogràfiques

- ABDULALI, Sohaila (2020). De qué hablamos cuando hablamos de violación. Madrid: Ediciones Cátedra Universitat de València. Traducción de Magalí Martínez Solimán.
- ALCOFF, Linda M. (2019). Violación y resistencia. Cómo comprender las complejidades de la violación sexual. Buenos Aires: Prometeo Libros. Traducción de Luisa Fernanda Lassaque.
- ALLISON, Dorothy (2022). Bastarda. Madrid: Errata Naturae. Traducción de Regina López Muñoz.
- ANAR (2019). Abuso sexual en la infancia y la adolescencia según los afectados y su evolución en España

(2008-2019). Estudio realizado por la Fundación ANAR: <https://www.anar.org/wp-content/uploads/2021/12/Estudio-ANAR-abusosexual-infancia-adolescencia-240221-1.pdf>

- ANGELOU, Maya (2016). Yo sé por qué canta el pájaro enjaulado. Barcelona: Libros de Asteroide. Traducción de Carlos Manzano.
- BON, Adelaïde (2020). La niña de la banquisa. Barcelona: Anagrama. Traducción de Cristina Zelich.
- BOFILL, April i COTS, Jordi (1999). *La declaración de Ginebra. Pequeña historia de la primera Carta de los Derechos de la Infancia*. Enlace: https://www.savethechildren.es/sites/default/files/imce/docs/declaracion_de_ginebra_de_derechos_del_nino.pdf
- GAY, Roxane (2017). Hambre. Memorias de mi cuerpo. Madrid: Capitán Swing. Traducción de Lucía Barahona.
- JACKSON, Vinka (2011). Agua fresca en los espejos. Abuso sexual infantil y resiliencia. Santiago de Chile: Ediciones N.
- KOUCHNER, Camille (2021). La familia grande. Barcelona: Península. Traducción de Palmira Feixas.
- LÓPEZ PEIRÓ, Belén (2020). Por qué volvías cada verano. Barcelona: Las afueras.
- MINGUELL, Susanna ([2019] 2020). Palabras dislocadas. Barcelona: Descontrol Editorial.
- OSBORNE-CROWLEY, Lucía (2020). Elijo a Elena. Barcelona: Alpha Decay. Traducción de Victoria Malet Perdigó.
- PAREDA, Noemí (2016). “¿Uno de cada cinco? Victimización sexual infantil en España”. *Papeles del Psicólogo/ Psychologist Papers*, vol. 37, n. 2, p. 126-133.
- RIVERA GARZA, Cristina (2021). El invencible verano de Liliana. Barcelona: Penguin Random House.
- RODHES, James (2015). Instrumental. Memorias de música, medicina y locura. Barcelona: Blackie Books. Traducción de Ismael Atrache. [Título original: (2015). Instrumental. A Memoir of music, medicine and madness. London: Canongate].
- SAVE THE CHILDREN (2021). “Los abusos sexuales hacia la infancia en España”. Enlace web: <https://www.savethechildren.es/actualidad/analisis-abusossexuales-infancia-espana>
- SPRINGORA, Vanessa (2020). El consentimiento. Barcelona: Lumen. Traducción de Noemí Sobregués. [Título original: (2019). Le consentement. Paris: Éditions Grasset& Frasnelle].
- SURIA, Marta (2019). Ella soy yo. SL: Círculo de Tiza.
- TONUCCI, Francesco (2019). *Per què la infància?* Barcelona: Destino. Traducció de Mercè Ubach ●

¿Puedes hacer una breve presentación sobre ti misma: nombre, edad, lugar de residencia, trabajo que realizas, ¿etc.?

Mi nombre es María Inés Garzón Serrano. Tengo 58 años, vivo en Bicorp y regento tres casas rurales, propiedad del Ayuntamiento. Dos están en el polideportivo y son de madera; la tercera, que está en el pueblo, es una antigua casa de los maestros.

¿Podrías explicar exactamente en qué consiste tu trabajo y por qué o cómo llegaste a desarrollarlo?

Pues llegué ahí porque el Ayuntamiento de Bicorp me contrató para que gestionara el alquiler de las casas durante un mes, ya que la mujer que las llevaba había dejado el empleo. Las llevé durante dos meses y luego salieron a licitación. A partir de la licitación me quedé las tres casas para cinco años.

El trabajo que hago consiste en una gestión completa de todo lo relacionado con las viviendas: desde el alquiler hasta la limpieza, pasando por el mantenimiento, las redes sociales e, incluso, el recibimiento a los huéspedes.

¿Qué es lo que más y lo que menos te gusta de tu trabajo?

Lo que más me gusta es el trato con los clientes y relacionarme con muchas personas diferentes. Me gusta explicarles las rutas y todo lo que tenemos en Bicorp.

Y lo que menos, la parte física, la limpieza. Tampoco me gusta lo siguiente: el turismo que tenemos aquí en la comarca es estacional, en los meses de junio, julio y agosto, y luego, el resto del año, la cosa se queda muy pobre.

¿Cuál crees que es la diferencia entre trabajar en La Canal, en este caso en Bicorp, y trabajar en una ciudad?

Bueno, pues para mí la diferencia mayor es que aquí lo tengo más fácil en el sentido de que conoces a la gente; y además no necesitas coche. Tienes mucha más libertad. El tema de horarios no se hace tan complicado como si tienes que depender de un coche.

En mi caso, a mi edad, sería muy difícil ahora adaptarme a la ciudad, la verdad.

¿Crees que hay posibilidades de trabajo y realización personal en La Canal, especialmente en el caso de las mujeres?

Sí, yo creo que sí. Creo que ahora sí. A ver..., no solamente contando con Bicorp, sino también con el resto de pueblos de la comarca. Por ejemplo, si tú quieres ir a natación y aquí (en Bicorp) no hay, pues tienes la opción de

Entrevista a María Inés Garzón Serrano, empresaria de turismo rural

Manoli y Maite Mollá
Villaplana

Enguera. Yo creo que ahora sí, ahora sí que hay opciones.

¿Cómo ves la situación sociocultural y económica de La Canal? ¿Crees que continúa estancada? ¿Tiene posibilidades de desarrollarse?

Bueno, yo creo que de un tiempo a esta parte hay más posibilidades. Se reciben más subvenciones. Hay otro tipo de abanico de trabajos para las mujeres. Por ejemplo, en los geriátricos, en temas de limpieza...

Hasta podría decir que actualmente hay más trabajo para las mujeres que para los hombres, ya que en relación con el tema industrial hay poca cosa o nada. Sin embargo, en cuestiones de turismo, residencias y todo eso..., hay más empleo. De hecho, el noventa por cien de las casas rurales que conozco (y conozco muchas, ya que tenemos una asociación en La Canal) las regentan mujeres.

¿Crees que vivir aquí tiene que ver con estilos de vida sanos y saludables?

Yo creo que sí, porque la forma de comer o la forma de cocinar son todavía antiguas (arroz caldoso, griñones, gachas, mojete, guisado de pencas, etc.). Por otra parte, tienes muchos sitios para poder andar y también para poder relacionarte.

¿Cuál crees que son esos puntos negativos que puede tener tu trabajo por estar situado en La Canal?

Bueno, pues uno de los puntos negativos principales es el tema de Internet, que estamos muy aislados en relación con esto. Aunque no es igual en toda La Canal, porque hay pueblos como Anna y Chella que sí que tienen 4G, pero en el pueblo de Bicorp no nos llega, aunque es todavía peor en el resto del término, ya que solo se obtiene un sesenta o setenta por cien de señal. Esto sí que es un problema. En mi caso, podría tener a gente en las casas que viniera exclusivamente a trabajar. De hecho, tengo muchas propuestas de extranjeros que me las cogerían para dos o tres meses y por este problema de Internet no me las alquilan. Eso es así.

¿Conoces el Grupo de acción local Caroig- Xúquer? ¿Cuáles consideras que han sido y cuáles han de ser los ejes de innovación, planificación e intervención, y también de iniciación de grupos?

Sí que lo conozco y lo veo muy interesante porque una de las cosas que creo que ha ocurrido con estos grupos es la reunión de gente. Personas que en su tiempo estudiaban y que no se conocían o no se relacionaban. Ahora, a través de estos grupos se conocen, hacen acciones culturales y cosas por la comarca. Y creo que es muy importante. Este tipo de cosas hacen falta en La Canal.

¿Cómo se podría incentivar un papel más activo de la población local y de sus organismos o asociaciones, de las mujeres, por ejemplo?

Yo creo que eso se tendría que mejorar con asociaciones, pero no me refiero a asociaciones locales, sino a asociaciones de todo lo que es La Canal, incluyendo Enguera. Es muy importante estar en contacto unos con otros. En el tema del turismo sí que hay una relación entre todos. En el caso del alquiler de una casa, por ejemplo, si van a Quesa y está todo lleno, el chico de Quesa, que le han llamado y no tiene nada libre, da mi contacto para que yo pueda ofrecer mis casas. Así todos ganamos. También es importante que en las oficinas de Turismo sepan los servicios que ofrecemos en todos los pueblos, a nivel comarcal.

¿Cuáles consideras que son los principales ámbitos en los que trabajar para mejorar la calidad de vida de los ciudadanos y las ciudadanas de la comarca? ¿Consideras que hay que remarcar alguno de ellos? ¿La agricultura, por ejemplo, podría ser mejorable?

La agricultura podría ser mejorable, pero el problema que veo es que, sobre todo Bicorp y Quesa, son pueblos que están envejecidos. No veo futuro a la agricultura, si no viene gente joven.

Desde una perspectiva socioeducativa, económica, política... ¿cuáles deberían ser, según tu criterio, las propuestas para revertir el retroceso en muchos sentidos en el ámbito del hogar, del municipio, de la comarca, en lo social... hacia una sociedad del bienestar? ¿Qué se podía hacer desde una perspectiva de la educación?

Creo que desde pequeños ya tendríamos que saber cosas que para mí son básicas, y se están olvidando. Por ejemplo, Bicorp tiene mucho territorio y yo creo que el 80% de los críos no saben ni cuáles son los montes de Bicorp ni con quién lindan. Yo creo que hay que

promocionar més lo nostre: la cueva de la Araña, el Ecomuseo, las costumbres de antes, el pastoreo, la elaboración de las tortas de gazpachos. Esa es nuestra cultura de siempre. Se debe inculcar porque va a llegar un momento en que se va a perder. Les tienen que enseñar las danzas típicas, las canciones populares... Parece una tontería, pero va a llegar un día en que se va a olvidar todo eso. Para mí es importante y es una lástima porque es lo nuestro y está un poco abandonado.

¿Alguna cosa més que quieras añadir o incluír?

Pues yo incluiría, respecto al turismo, que la unión hace la fuerza. Yo tengo casas y tengo que estar unida con los de los restaurantes, y los de los restaurantes con los de las tiendas, para que sea todo una cadena, tanto a nivel local, como a nivel comarcal. Hay que repartirse y hacer fuerza entre todos en el tema del turismo, ya que es una actividad que tiene mucho que revertir a la comarca si estamos todos unidos.

12

ietec

Instituto de estudios territoriales el Caroig

Mujer cúbica

CAROIG XÚQUER

Associació de Desenvolupament Sostenible dels Municipis
del Massís del Caroig, Serra Grossa i Riberes del Xúquer

Plaça Manuel Tolsá s/n · 46810 Enguera

Diputació
de València

Per sempre
pobles

“estudiar, proposar i promoure polítiques que afavorisquen el desenvolupament rural i la lluita contra la despoblació”

La presencia de la orden de Santiago de la Espada en la Corona de Aragón ha recibido relativamente poca atención de los historiadores. La obra pionera de Regina Sainz de la Maza (1980, 1988) sólo abarcó hasta mediados del siglo XIV. En los últimos años he hecho por llenar ese hueco hasta el final de la edad media, especialmente en lo relativo a las encomiendas de Villajoyosa y Orcheta, y también en la encomienda mayor de Montalbán, institución que controlaba la casi totalidad de las propiedades de la orden en la Corona de Aragón (Galiana 2019a). En cuanto a la encomienda de Enguera prácticamente no hay ningún estudio en profundidad. Quiero compartir aquí lo que he podido descubrir con los lectores de la comarca del Caroig.

El castillo y la villa de Enguera (en la documentación medieval la denominación fue *Énguera*, *Ànguera* o *Engra*) fueron asignados por Jaime I a la orden de Santiago el 25 de marzo de 1244 durante las negociaciones del tratado de Almisrà con Castilla, quizá como compensación al empuje de las tropas castellanas y en particular del maestre Paio Perez Correia en sus incursiones dentro del reino de Valencia. Poco después se le entregó también Anna (recogida como *Yanna*) al maestre Correia.

En un primer acuerdo entre el obispado de Valencia y la orden de Santiago, en el año 1246, para el reparto de las rentas eclesiásticas, se estipuló que el dinero se recogería en Enguera. Las poblaciones implicadas eran Enguera-Anna, Museros y Orxeta-Torres. Otra propiedad de la orden de Santiago en la comarca fue el castillo de Garroixent, unos 7 km al oeste de Moixent, en la sierra de Enguera. La orden pudo tener aspiraciones sobre Moixent. En otro lugar he especulado sobre la posible permuta entre Moixent-Garroixent i Orxeta-Torres en 1271 (Galiana 2019b); a partir de esta fecha no hubieron reclamaciones castellanas sobre el área de Moixent (aunque sí de la orden). Entre 1297 y 1304 Bernat de Sarrià –que ya era señor del valle de Ayora y de buena parte de la Marina entre Denia y Alicante– intentó hacerse con la propiedad de Anna, Enguera y Garroixent, lo que le enfrentó a los comendadores de Montalbán. En aquellos años los alcaides de Enguera fueron subalternos de Sarrià. Posteriormente, hacia 1320-1330, Sarrià mantuvo un pleito por lindes desde su propiedad de Ayora contra Enguera; la zona en disputa en la documentación medieval era “la Canal de la Rosta”.

Según nuestra investigación, nos parece que durante siglo y medio después de la conquista del reino de Valencia, la

Los comendadores de Enguera (orden de Santiago) en la Edad Media

Agustí Galiana,
investigador local y presidente de l'Associació d'Estudis de la Marina Baixa

encomienda de Enguera y Anna formaría parte de las propiedades que dependían directamente del comendador mayor de Montalbán, que gobernaría este estado feudal disperso de manera absentista. Las máximas autoridades en la población serían el alcaide del castillo y el *batle* de la villa. Sin embargo, José Miguel Jiménez Piqueras ha descubierto algunas referencias a comendadores de Enguera en esta etapa inicial. No consideramos probado que fueran comendadores; quizá sólo se trataba de procuradores. Ni creemos que fueran nombrados desde Castilla. Este mismo autor comenta que ‘al principio no hay comendador’.

En la segunda mitad del siglo XIV la orden de Santiago –hasta entonces había sido un estado independiente que sólo atendía a la autoridad superior del papa– fue siendo asimilada a la corona de Castilla, reino en el que disponía de muy extensos territorios. Los primeros comendadores locales de Enguera de que tenemos noticia son de finales del siglo XIV, castellanos, nombrados desde la sede central de la orden en Uclés: los frailes Peralta y Castellar. Estos nombramientos –que ocurrieron, tras la guerra de los Dos Pedros, en que la autoridad estaba en disputa entre Uclés y Montalbán– fueron contestados desde la Corona de Aragón como una intromisión castellana.

Comendadores mayores de Montalbán en la Edad Media

Garcés (1237-1250)

- Rodrigo Yáñez (1254-1257)
- Pedro Fernández Calleros (1258-1259)
- Pedro Núñez (1260)
- Gonzalo Ruiz Girón (1266-1271)
- Gonzalo Gómez (1272..)
- Alfonso Bordallo (1275-1280)
- Gonzalo Ruiz (1280-1283..)
- García López (..1284..)
- Ruy Jiménez de Luna (1286-1296)
- García López (1296-1300)
- Jimeno de Aibar (1300)
- Fernando Sánchez (1300)

- Fortún de Bergua (1301-1303)
- Martín Sánchez de Ribabellosa (1303)
- Artal de Huerta (1303-1326)
- Blasco Maza de Bergua (1326-1327)
- Vidal de Vilanova (1327-1352)
- Fernando Ruiz de Tauste (1353-1355)
- Fernán Gómez de Albornoz (1356/1358-1375)
- Jordán Pérez de Urriés (1375-1376)
- Juan Jiménez de Urrea (1376-1379)
- Pedro Fernández de Híjar IV (1379/1383-1433)
- Gonzalbo Fdez. de Híjar (1433-1451)
- Antoni Olzina (1451-1480)
- Enrique Enríquez de Quiñones (1480-1504)
- Martín Pérez de Viu (1505-1510)

El rey Pere el Ceremoniós se propuso asimilar igualmente la parte bajo su dominio, y pese a negociaciones difíciles a tres bandas (el papa y los reyes de Castilla y de Aragón) que no llegaban a ningún acuerdo, lo dio por hecho consumado a partir de 1379. Los años 1381-1382 este rey entregó a su cuarta esposa, Sibil·la de Fortià, la propiedad de la encomienda mayor de Montalbán, de manera provisional, mientras se decidía quien sería el nuevo comendador. Cabe considerar la reina Sibil·la como señora de Enguera durante este espacio de dos años. Por otra parte, el 7 de marzo de 1382, Pere el Ceremoniós entregó la posesión de la encomienda de Enguera a Juan Pérez del Castellar (ACA, reg. 824, f. 124v-125r). En este acto mencionó que le correspondían también las rentas de la orden en Algorfa, Alzira y Xàtiva.

Finalmente fue Pedro Fernández de Híjar (el IV de su familia con este nombre) quien ocupó el cargo de comendador mayor. En su persona concurría el hecho de ser súbdito aragonés (hijo del señor de Híjar) con el de ser nieto por parte de madre de Gonzalo Mexía, maestre del orden y caballero castellano (Galiana 2023). Pedro Fdez. de Híjar se esforzó por recuperar las encomiendas menores para sí mismo, y de paso en desprenderlas de la autoridad castellana. Constan reclamaciones de Híjar a Castellar al menos desde 1383, por la encomienda de Enguera. Parece que Castellar se resistió durante un tiempo a abandonar el mando del castillo ante su superior jerárquico y ante el rey. Luego debieron llegar a algún tipo de acuerdo pacífico. (Pedro de Híjar era menor de edad entonces y el principio de su man-

dato fue muy contestado.) En el protocolo notarial de Bernat Sauret (Archivo del Patriarca, núm. 2981) hay unas actas redactadas en Enguera el 17 de marzo de 1420 en que parece que Castellar cedió definitivamente la encomienda a Pedro de Híjar. En 1341 se produjo la permuta por Sagra i Sanet, poblaciones dentro del término general de Denia (Galiana 2020), y Anna dejó de pertenecer a la orden de Santiago.

Pedro Fdez. de Híjar fue sucedido por su hijo Gonzalbo Fdez. de Híjar, o Gonçalbo d’Híxer, en 1433. (Hoy diríamos Gonzalo o Gonçal. Véase la modifi-

cación de Híjar a Híxer, al catalanizarse el apellido. Pedro residía en Valencia y Museros desde su matrimonio, ocurrido hacia 1400). El cargo no era heredable, pero se negoció este traspaso con el maestre de la orden en aquel momento, el infante Enrique de Aragón (hermano menor de Alfons el Magnànim). En el trato se incluyó el casamiento del joven Gonçalbo con una noble portuguesa emparentada con los Trastámara que se hallaba por entonces en la casa del infante Enrique en Valencia: Inés o Agnés de Portugal. Véase todo ello con más detalle en Galiana (2023).

Enguera, en 1461. Unos años más tarde, en 1478, estas encomiendas menores se repartieron entre los hermanos Híxer-Portugal, como resolución a un nuevo pleito entre ellos por la herencia de sus padres. Joan d’Híxer quedó comendador de Orcheta, Ferran d’Híxer de Enguera y Jaume d’Híxer de Museros. Los pleitos entre los Híxer y los Olzina continuaron durante años.

Los siguientes comendadores de Enguera lo fueron en exclusiva de esta población, empezando por Ferran d’Híxer i Portugal. Este caballero, nacido en Villajoyosa hacia 1446, estuvo en alguna ocasión en Enguera. Entre sus ocupaciones militares, que lo llevaron por Castilla, Francia e Italia, estuvo servir al cardenal Rodrigo de Borja, papa Alejandro VI, 1493-1503. Murió en Roma en 1497.

En 1498, Fernando el Católico entregó la encomienda de Enguera a Jeroni de Cabanyelles, que entonces era procurador de la duquessa de Gandia, además de hermano del que pronto sería gobernador del reino de Valencia, Lluís de Cabanyelles (1503-1524). A la muerte de Lluís, Jeroni sería el nuevo gobernador del reino (1524-1550). Parece ser que compaginó el cargo de gobernador con el de comendador de Enguera hasta su muerte. En esta época las encomiendas habían dejado de ser feudos para con-

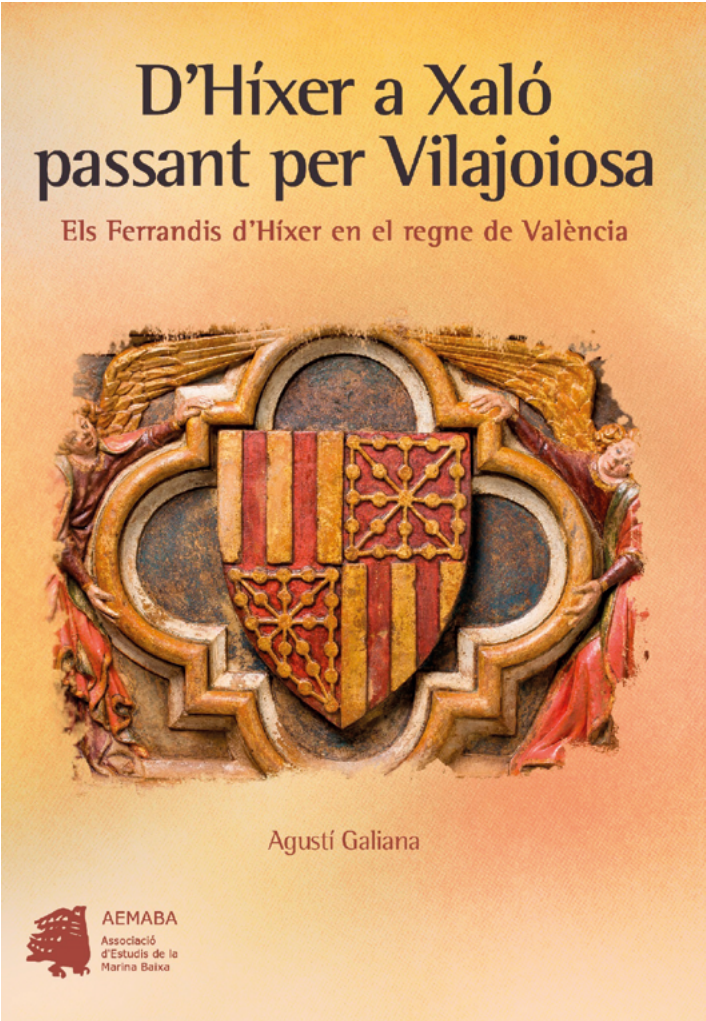
Comendadores de Enguera en la Edad Media

Ordoño García (..1247..)	
Pere Siurana (..1263-1270..)	dudosos
Ponç de Soler (..1280..)	
Ximeno Pérez de Sarasa (..1309..)	
Juan López de Peralta (..1377-1380..)	comendador de Enguera
Juan Pérez del Castellar (1382-1420)	comendador de Enguera
	en disputa con
Pedro F. de Híjar (1383-1433)	comendador mayor de Montalbán
Gonçalbo F. d’Híxer (1433-1451)	comendador mayor de Montalbán
Antoni Olzina (1451-1453)	comendador mayor de Montalbán
Joan d’Híxer i Portugal (1453-1478)	comendador de Orxeta, Museros y Enguera
Ferran d’Híxer i Portugal (1478-1498)	comendador de Enguera
Jeroni de Cabanyelles (1498-1550)	comendador de Enguera

La residencia del matrimonio Híxer-Portugal fue Villajoyosa. En 1444 el comendador arrendó Enguera a su *batle*, Miquel Cervera, seguramente por disponer de capital para la compra de Xaló.

A la muerte de Gonçalbo, en 1451, se complicó de nuevo la sucesión en las encomiendas santiaguistas valencianas. Por un lado, el papa nombró comendador mayor el caballero valenciano Antoni Olzina, però por otra parte Gonçalbo había conseguido unos privilegios previos de los maestros de prolongar en su descendencia durante cincuenta años el dominio sobre ellas.

Agnés de Portugal defendió los intereses de la familia, haciendo valer el parentesco suyo y del difunto marido con la casa real de Aragón, llegando a viajar a Nápoles para ello (Galiana 2023). Finalmente, el 1453 el papa decidió que la encomienda mayor de Montalbán fuera para Olzina, aunque vacía de rentas pues la localidad aragonesa de Montalbán había revertido a la corona en 1445, y que las encomiendas menores valencianas fueran para Joan d’Híxer (primogénito de Gonzalbo y Agnés). Consta que Joan d’Híxer se hizo cargo de unas reformas en el castillo de

vertir-se en honores, con pocas rentas asignadas, y que eran concedidas a voluntad del monarca, convertido en administrador de la orden, sin intervención pontificia en la decisión. Cabanyelles declaró ser comendador de Enguera y de Montizón-Chiclana en 1531 cuando probó su nobleza ante la orden.

Referencias bibliográficas

JIMÉNEZ PIQUERAS, José Miguel (1994)

“Enguera. Una encomienda castellana en el reino de Valencia” pág. 125-139 en *Aproximación a la historia de Enguera*, Ayuntamiento de Enguera.

—(2017), “La Enguera de Pedro Fernández Dixar (s. xv)” pág. 79-85 en *Historia de Enguera. Nuevas aportaciones 1994-2014*, Ayuntamiento de Enguera.

GALIANA, Agustí (2019a) “Breu història de la comanda de Muntalbà al regne de València” *Sarrià* **15**: 143-168.

—(2019b), “La permuta de Moixent per Orxeta” *Revista de festes del Camp de Mirra* **29**: 96-105.

—(2020), “La incorporació de Sagra a l’orde de Sant Jaume” *Aguaites* **41-42**: 220-232.

—(2023), *D’Híxer a Xaló passant per*

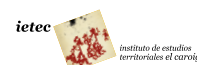
Vilajoiosa. Els Ferrandis d’Híxer en el regne de València. AEMABA, Sella.

SAINZ DE LA MAZA, Regina (1980) *La Orden de Santiago en la Corona de Aragón. Vol. 1. La Encomienda de Montalbán (1210-1327)*. Institución Fernando el Católico, Zaragoza.

—(1988), *La Orden de Santiago en la Corona de Aragón. Vol. 2. La Encomienda de Montalbán bajo Vidal de Vilanova (1327-1357)*. Institución Fernando el Católico, Zaragoza.

—(1988), *La Orden de Santiago en la Corona de Aragón. Vol. 2. La Encomienda de Montalbán bajo Vidal de Vilanova (1327-1357)*. Institución Fernando el Católico, Zaragoza.

15

Paulo Freire
INSTITUTO

Associació de Persones
Adultes Participants
CPFPAFRANCESC BOSCHIMORATA

<http://institutpaulofreire.org>

En la era de las cavernas digitales, la adicción a las pantallas nos condena a vivir atrapados en una burbuja de sobreinformación. Cada persona con un móvil en la mano es ahora un comunicador y un producto informativo en potencia. Pero es tan grande la oferta y la demanda de consumo que, como apunta el filósofo Byung Chul-han, la información a menudo parece circular completamente desconectada de la realidad, servida en pequeñas cápsulas superficiales y alejada de los parámetros de veracidad y rigor que iban unidos a aquel oficio en extinción llamado periodismo.

Los medios de comunicación locales y comarcales ejercen un papel vertebrador y canalizador de las demandas vecinales en los entornos rurales como la Canal de Navarrés. Hasta el momento, sin embargo, los procesos de digitalización han contribuido a acentuar la tendencia a la precarización laboral –con recorte de plantillas y salarios– que ya con anterioridad se había cebado con la inmensa mayoría de los profesionales de la información, situados entre los graduados con estudios superiores peor remunerados y con condiciones más deplorables. El *click bait* y los titulares sensacionalistas dominan las noticias digitales como consecuencia de las presiones para incrementar el contador de visitas de los portales informativos en un sector tremendamente competitivo, mientras los ingresos publicitarios se desploman y el pago por suscripción no termina de despegar: la ciudadanía no está dispuesta a pagar por informaciones que hablan sobre su territorio más próximo. Las estadísticas apuntan a que los contenidos más sesudos que abordan problemáticas estructurales de la Canal, como la baja natalidad, el saldo vegetativo negativo, la carencia de telecomunicaciones e infraestructuras adecuadas, la falta de oportunidades laborales o las cifras de renta por hogar que se sitúan entre las más bajas de la Comunitat Valenciana apenas interesan a la población. Únicamente los sucesos luctuosos o los éxitos relacionados con personas que logran despuntar en alguna materia suelen obtener un nivel de lectores aceptable. Se observa en este punto una falta de conciencia colectiva, de sentimiento de pertenencia a una comarca que parece existir más en el imaginario que en la realidad tangible. El individualismo se impone en el marco de una sociedad hiperconectada en la que, paradójicamente, los individuos muestran signos de estar cada vez más aislados unos de otros.

Bajo el lema “somos el mañana de los pueblos”, el movimiento de la España Vacía se convirtió en 2019 en una pieza decisiva en el tablero político estatal después de sacudir los cimientos del centralismo con una multitudinaria manifestación

Nuevas maneras de informar, medios de comunicación y toma de decisiones ciudadanas en los entornos rurales

Sergio Gómez

por las calles de Madrid. La “conquista” del Congreso por parte de las voces de la “Laponia española” llegó unos años después de la corriente de publicaciones que inicialmente había puesto el fenómeno de la despoblación en el punto de mira de la agenda pública y mediática (con libros como “La España Vacía”, de Sergio Molino, o “Los Últimos”, de Paco Cerdá). Ni los medios ni los políticos ávidos de fotografiarse con ganado bovino en campaña electoral quisieron dejar pasar el “tirón” y el universo rural logró por unos momentos romper las barreras del silencio informativo y del ostracismo en las que había estado encapsulado durante tanto tiempo para protagonizar numerosas noticias en grandes cabeceras, tertulias televisivas y debates en ‘prime time’. El gobierno del Botànic creó una Agencia Antidespoblament y las medidas dirigidas a combatir la sangría demográfica en las áreas rurales comenzaron a inundar los programas electorales de los partidos. Otra derivada ha sido la eclosión de películas y series ambientadas en pequeños pueblos a la que hemos asistido recientemente.

Con los años, sin embargo, el movimiento de la España Vacía se ha desinflado de manera considerable. La plataforma ha desaparecido del Congreso y no le ha ido mucho mejor en las elecciones autonómicas y locales. El proyecto se ha difuminado en la maraña de opciones políticas que concurren a las urnas y se ha topado con la falta de recursos, con las divergencias de los actores que lo componen y con un sistema electoral que no da alas a este tipo de iniciativas, castigado al mismo tiempo por su poca presencia en los medios de comunicación, que después de haber exprimido el asunto de la despoblación hasta la saciedad, han terminado por aborrecerlo. ¿Y qué ha quedado de todo el interés despertado a raíz de las alarmas que pregonaban el ocaso de ese mundo rural que se dibujaba como una Arcadia feliz? La visión cortoplacista de la política no ha ayudado a brindar soluciones estructurales y la sensación es que poco o nada ha cambiado en estos años.

Por otra parte, los productos televisivos de audiencias masivas han seguido explotando los tópicos y estereotipos tan manidos que persiguen a los habitantes de

los pueblos pequeños, muy a menudo retratados como seres algo salvajes, huraños, incultos, atrasados, pobres o aislados de la realidad. Los medios siguen pecando a la hora de ofrecer una imagen demasiado monolítica, sesgada, dramática y derrotista del mundo rural. Se pone en exceso el foco en la lacra de la despoblación (cuando es un fenómeno que se da también en las zonas urbanas) y se obvia la pluralidad y diversidad de matices que conviven en los pueblos, muchos de ellos enormemente activos y dinámicos. Tampoco se le da la misma cancha a las iniciativas positivas que surgen de los propios habitantes de estas zonas para impulsar o revitalizar su desarrollo y se echan en falta más análisis sobre las raíces de tipo económico y social inseparables del sistema capitalista que dificultan (cuando no imposibilitan) desplegar hoy en día un proyecto vital en un pueblo.

La constante alarma sobre un supuesto “apocalipsis rural” no se ajusta a la realidad y en nada beneficia a los supuestos afectados. El director de la Cátedra de la Diputación de Zaragoza sobre Despoblación y Creatividad, Vicente Pinilla, lamenta el tratamiento superficial que muchas veces ofrecen los medios sobre el mundo rural y echa en falta un periodismo más crítico que evalúe el éxito o el fracaso de los múltiples anuncios lanzados por las instituciones para intentar ganarse el voto rural. **Pinilla advierte de la desaparición progresiva de los corresponsales pegados al terreno que antes brindaban informaciones sobre los pueblos a las redacciones de los medios, establecidas en ciudades, para alimentar un periodismo “desde abajo”. Y apuesta por el desarrollo de una red de periodistas rurales con un buen conocimiento del medio y del contexto para contrarrestar el bombardeo de noticias rápidas y descontextualizadas.** Como indica Mathieu de Taillac, corresponsal de Le Figaro, “los periodistas no podemos ayudar a repoblar, pero sí debemos contar lo que pasa en Soria con la misma exigencia que en Madrid”. Desde la citada cátedra, además, se ha impulsado un erasmus rural y un concurso de audiovisuales en los que los vecinos cuentan experiencias de vida en sus pueblos de residencia.

El auge de las redes sociales ofrece una ventana a nuevas maneras de informar sobre la vida rural. La proliferación de medios digitales y de perfiles que divulgan los valores de los pueblos a miles de personas ha ayudado a visualizar más que nunca las riquezas naturales que atesoran los municipios del Macizo del Caroig. Pero a menudo estos canales incurrir en el mismo vicio de perpetuar los tópicos de siempre, cuando no venden una postal idílica y a veces distorsionada que atrae a una marea caótica de visitantes cuyo impacto sobre el territorio

El gato y escrito

es cuestionable, en el marco de un modelo de turismo que habría que revisar en profundidad si se quiere preservar el acervo cultural y garantizar el cuidado adecuado del entorno.

En los últimos años, tanto la Mancomunidad de la Canal como los diferentes ayuntamientos de la comarca han multiplicado sus esfuerzos para potenciar –con un notable éxito– la oferta turística y cultural de la comarca con la intención de poner en valor sus múltiples atractivos. Pero se echa de menos una mayor profesionalización de la gestión que dibuje una hoja de ruta clara y transversal, blindada ante los cambios de ciclo políticos. Son necesarios perfiles especializados que articulen una estrategia comunicativa solvente y eficaz que no se base en la mera atracción de turismo, sino que persiga el establecimiento de nuevas actividades económicas vinculadas a sectores como la transición ecológica compatibles con la supervivencia de los pueblos. Claro que la falta de recursos, la pérdida de autonomía y la burocracia infinita que asfixia a los ayuntamientos y mancomunidades coarta las iniciativas en ese sentido. Y la división de los pueblos de la Canal en dos entidades comarcales (Enguera pertenece incomprensiblemente a la Mancomunitat de la Costera-la Canal) tampoco parece resultar muy provechoso.

Ante este escenario, el empoderamiento de la ciudadanía rural es clave. Se abre paso la necesidad de implicar más a los vecinos y vecinas en la toma de decisiones, de tejer redes vecinales que ayuden a construir comunidad, con la mirada puesta en unir esfuerzos para superar los obstáculos y mejorar la calidad de vida en los

núcleos rurales. Es cierto que los procesos de presupuestos participativos impulsados hasta la fecha en la comarca no han despertado el interés esperable y apenas han encontrado respuesta vecinal. Ello debe alertarnos sobre la desconexión que existe entre la ciudadanía, poco habituada a que le pregunten por el destino de sus impuestos, y sus gobernantes. Pero hay que perseverar comenzando desde la base, impulsando comisiones vecinales o incentivando un tejido asociativo potente. Las instituciones deberían brindar más apoyo a los pocos medios locales que trabajan en el territorio para que difundan mensajes más atractivos. La transparencia también es vital para evitar la apatía ciudadana que resta capacidad de influencia a los pequeños municipios. Si, por poner ejemplo, una gran empresa proyecta una planta fotovoltaica que puede afectar al paisaje local, los ayuntamientos deberían ser capaces de adelantarse a posibles conflictos y desconfianzas entre la ciudadanía, creando espacios de diálogo con luz y taquígrafos.

El “mecanismo rural de garantía” es un compromiso que adquieren los gobiernos de revisar y examinar todas las políticas públicas para intentar no perjudicar y revitalizar las áreas rurales. Este instrumento se instauró por primera vez en Canadá en 1998 a través del *rural lens*, un programa que coordinó la Asociación de la Canadá Rural creada por el Gobierno para mejorar las normas y la vida en las zonas rurales a través del establecimiento de un sistema de comunicación eficaz. Se activó así un procedimiento formal de diálogo rural en todo el país para escuchar directamente los problemas, retos y prioridades locales y regio-

nales y se financiaron proyectos piloto con enfoques creativos para el desarrollo comunitario en zonas rurales. Según Fernando Pablo y Domínguez Álvarez, el objetivo del mecanismo es “asegurar la inclusión del potencial del medio rural como fuente de soluciones innovadoras, integradoras y sostenibles para los retos actuales y futuros de la sociedad”, así como “garantizar la cooperación de las comunidades rurales con las administraciones públicas, fortaleciendo la participación ciudadana”.

El impulso de la cultura también ayuda a reescribir el relato y a modificar la percepción que se tiene de un mundo rural sacudido por profundas transformaciones y desequilibrios que reclama “nuevas narraciones, nuevas economías, nuevas formas de interacción social y nuevas políticas” (Benito Burgos, ‘Culturas y ruralidades’). Una experiencia de éxito en ese sentido es *Rural Experimenta*, un laboratorio ciudadano orientado al diseño colaborativo de proyectos culturales en el medio rural desarrollado en Villanueva de Santu Adrianu, Asturias, en 2019. Se trata de articular un espacio público, abierto, horizontal y colaborativo en el que puedan intercambiarse experiencias y nuevas formas de visualizar y representar los problemas en un entorno experimental donde se someten a debate ideas y proyectos de innovación social.

Por supuesto que las condiciones en el medio rural nunca van a ser parejas a las de las ciudades, pero hay que ampliar la mirada y conseguir que la gente que esté dispuesta a asumir los costes de quedarse a vivir en el pueblo pueda obtener a cambio las mayores cotas posibles de bienestar •

Com que la historiografia comarcal no ha tractat mai la versió dels cronistes del cinc-cents sobre la Canal –no-més esporàdicament hi apareix algun episodi aïllat relacionat amb un poble concret¹– en aquest article abordarem les aportacions que hi va realitzar Martí de Vicianà, el cronista valencià més important del segle XVI i un dels més notables de la Corona d'Aragó. A la seua obra, *Crònica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno*,² Vicianà va deixar algunes anotacions sobre els nostres pobles que, encara que escasses, obrin una escletxa que permet albirar com érem vistos a mitjans del segle XVI, alhora que ofereixen l'oportunitat d'aprofundir en els temes que va tractar –sobretot en els senyorials, però també en cultius i límits municipals– a la llum dels nous coneixements històrics. Així, comentarem les vicissituds dels diversos senyors territorials que hi apareixen, i farem un esbós actualitzat de la seua biografia basat en les evidències històriques que hem pogut constatar, ben allunyat d'altra banda de l'enaltiment nobiliari del cronista.³

Començarem per l'autor i la seua obra: Rafael Martí de Vicianà (Borriana, 1502–València, 1582) pertanyia a una línia secundària d'una família de la petita noblesa valenciana. Va conèixer de primera mà els esdeveniments de la revolta de les Germanies, cosa que el va convertir en un qualificat testimoni dels fets. Així, segons García Martínez,⁴ el llibre quart de la *Crònica* constitueix la relació més completa i puntual que ha quedat de les Germanies, una relació en la qual, malgrat que l'autor militava clarament en el bàndol antirevolucionari, destaca la seua actitud paternalista però mai de crítica acerba cap a la revolta, en contrast amb «la visión tremendamente despectiva que de las germanías tienen Escolano y Diago»⁵. Des d'una perspectiva lingüística, Vicianà, a l'igual

La Canal en la crònica de Martí de Vicianà

Pere D. Garzón

que Beuter, va publicar la seua obra en castellà –potser per la pressió dels seus editors–, contribuint així al procés de castellanització que es va iniciar arran de les Germanies, però aquest canvi de llengua li va produir un sentiment de culpa que es manifesta en el perdó que sol·licita als jurats en l'obra i en les contínues lloances a la llengua pròpia, una llengua que, al capdavall, va postergar en els seus escrits.

Segons García Martínez, l'esquema de l'obra era el següent: «Historia de la ciudad de Valencia desde su fundación hasta el siglo XVI (primera parte); del brazo nobiliario del Reino, agrupado por familias aristocráticas (segunda); del realengo, órdenes militares y monasterios del País (tercera); y de la revolución agermanada (cuarta)»⁶. És a dir, una ambiciosa història general de la ciutat i regne de València que es va dur a terme en la seua totalitat, encara que no s'han trobat exemplars de la primera part, ja que ben probablement van ser destruïts per l'aristocràcia del regne. Pel que respecta al llibre segon, va sofrir la pertinaç oposició d'un sector de la noblesa valenciana, que sentint-se preterida, aconseguí interrompre las tres primeres edicions i impedir que isquera a la llum el volum sencer como volia Vicianà, de manera que només hi figuren 117 de les més de tres-centes famílies de cavallers que s'havia proposat tractar.⁷ Així doncs, del segon llibre només conservem una edició mutilada que es va poder reconstruir a partir del trencaclosques de diverses impressions fragmentàries, però que, en qualsevol cas, resulta fonamental per al coneixement de la noblesa valenciana del cinc-cents.

Però centrem-nos ja en la situació general de la nostra comarca abans d'analitzar les diverses referències que s'hi fan. A mitjans del segle XVI, tota la Canal estava habitada per moriscos llevat d'Énguera, que havia sigut repoblada amb cristians per l'orde de Santiago des de finals del segle XIII.⁸ Des d'una perspectiva senyorial, Énguera, comanda d'un orde religiós-militar i per tant integrada en l'estament eclesiàstic, també constituïa l'excepció ja que els altres pobles formaven part del braç nobiliari, després d'haver sigut donats a diversos senyors al llarg de tot el període medieval. Per altra part, com anirem veient, al segle XVI els nobles posseïdors de les diverses alqueries es consoliden a la comarca, alhora que augmenten progressivament el seu endeutament i creen lligams matrimonials amb famílies castellanes i portugueses, fet que va contribuir a la seua ràpida castellanització.

La desaparició de la primera part de la *Crònica*, malauradament, suposa també la de moltes referències que devia contenir sobre Énguera, tal com es desprén de la descripció de l'orde militar de Santiago en el llibre tercer on, en concloure la relació de les seues comandes castellanes i aragoneses, Vicianà escriu: «También tiene la orden en este reyno de Ualencia, las encomiendas de Museros, de Enguera, de Orcheta, de Sagra y Zenet, y de Fadrell. De estas cinco encomiendas havemos tratado estensamente en la primera parte».⁹ Així doncs, a la *Crònica* ja no trobem més al·lusions a Énguera, excepte quan el seu terme apareix citat en el llibre tercer com a limítrof amb Vallada i Moixent,¹⁰ amb el terme general de Xàtiva,¹¹ i amb motiu de la narració de la revolta mudèjar de 1264 a Múrcia, quan Alfons X va sol·licitar ajuda al seu sogre, el rei d'Aragó: «y el magnánimo rey don Jayme, oluidándose de los sin-sabores que su hierno le havia hecho

¹ A l'obra de Beuter no hi hem trobat cap referència. Pere Antoni Beuter: *Primera parte de la Crónica general de toda España, y especialmente del Reyno de Valencia...*, 1554. Veieu: <https://bivaldi.gva.es/es/consulta/registro.cmd?id=1467>

² Seguisc l'edició de Sebastian García Martínez, V vol., Universitat de València, 1983.

³ Una visió pròpia de l'època que, curiosament, encara es mantenia a finals del segle XX en el llibre de Juan Belloch: *Apuntes para una historia de Anna y su entorno*, Ayuntamiento de Anna, 1990, que en la seua defensa apassionada dels Borja, arriba fins i tot a qüestionar el que ell considera la seua llegenda negra, i que en realitat són fets estudiats i plenament acceptats per la comunitat científica.

⁴ García Martínez, *op. cit.* v. I, p. 161.

⁵ Ricardo García Cárcel: *Las Germanías de Valencia*, Península, Barcelona, 1975, p. 15. Per a una visió de conjunt sobre la historiografia del conflicte, veieu Pablo Pérez García: «Germanía y Germanías: el conflicto y su proyección historiográfica sobre el territorio valenciano», *Pedralbes*, 42, 2022, pp. 177-243, disponible en Dialnet-GermaniaYGermanias-8928826.pdf

⁶ García Martínez, *op. cit.* v. I, p. 61.

⁷ García Martínez, *op. cit.* vol. I, p. 81 i 93.

⁸ Segons l'anàlisi que faig en l'article «Repoblació i antroponímia medieval d'Énguera», encara pendent de publicació.

⁹ Martí de Vicianà, *op. cit.* vol. III, p. 167.

¹⁰ *Ibidem*, vol. III, p. 107.

¹¹ *Ibidem*, vol. III, p. 331. Entre els límits del terme general de Xàtiva també figura Anna.

en Xàtiva, Enguera y otras tierras, entendió luego en hazerle socorro qual conuenia. Y assí le recobró Murcia (...).¹²

En qualsevol cas, en l'època de redacció de la *Crónica* –al voltant del 1564 –, Énguera pertanyia encara a l'orde de Santiago, però estava pròxima a ser venuda a Miguel de Borja, que la va adquirir el 29 de gener de 1575, en un context d'endeutament de la corona i de venda d'algunes possessions de la seua jurisdicció.¹³

Les referències a Xella apareixen a les primeres pàgines, ja que formava part del patrimoni de Carles de Borja [Madrid, 1530 – Castelló de Rugat, 1592], cinquè duc de Gandia, a qui va dedicar la primera i tercera edició del llibre segon.¹⁴ El clan dels Borja, el més important del regne aleshores, és descrit amb profusió –trenta-quatre columnes–, encara que molt més centrat en la figura de Carles de Borja –descendent de la branca principal– que en la del seu oncle, don Pedro Luís Galcerán de Borja, mestre de Montesa i marquès de Navarrés. Reproduïm el començament de l'obra:

Al illustríssimo don Carlos de Borja, duque de Gandía y castillo de Vayrén, marqués de Llombay y señor de las varonías de Realenc de Almoínas y Benieto de Belreguart que en otro tiempo se nombró de Roca de Miramar, de Xeresa i Alcódar, de Xaraco, del castillo y tierra de Corbera, de Albalate de la Ribera, de Torís, de Castelló de Rugat e puebla de la valle de Gallinera, de la valle de Ebo y de Chella. En los quales estados tiene sus castillos, villas e lugares con toda jurisdicción alta e baxa, mero y mixto imperio, uso y exercicio della.¹⁵

El to laudatori de Viciàna, així com les seues intencions d'exaltament de la noblesa regnícola exclouen qualsevol tipus de crítica, i menys encara

a la saga del duc de Gandia, però la seua versió edulcorada era bastant diferent de la realitat: diu Abel Soler que el 1554, quan feia tres anys que Carles ostentava la titularitat del ducat per renúncia del seu pare, el futur sant Francesc de Borja, els ingressos de la casa ducal havien crescut fins al 850.000 sous, però el deute reconegut ja era de dos milions. Al capdavant, a causa de la mala administració i el balafament de recursos, el ducat va fer fallida el 1604 i va ser embargat per la corona per tal de fer front als onze milions de deutes als creditors quan la renda només era d'un milió cent mil sous anuals.¹⁶

Poc més endavant, la *Crónica* descriu les catorze baronies del duc de Gandia, inclosa Xella: «Otrosí la baronía de Chella a ocho leguas de Valencia, su término es contornado por los términos de Anna, de Bolbayt, de Enguera, de Navarrés, de Cárcer y de Sumacárcer. Aquí ay castillo fuerte y en este término se cogen trigo, cevada, seda, azeyte, algarrobas e otros frutos».¹⁷ Encara que no es detalla, probablement eixos fruits eren similars als que abundaven al terme de Xàtiva, que sí són especificats amb més detall, i on a més dels anteriors, es cultivava arròs, raïm, cànem, panís, lli i «legumbres, ortalizas i frutas de árboles de todo mucho y bueno especialmente granadas que las hay muy preciosas. También tienen por el monte muchas colmenas y más de diez mil cabeças de ganado».¹⁸ Tots aquests cultius, junt amb la recol·lecció de la grana,¹⁹ devien abundar també als horts i secans de la Canal, i constitueixen una bona mostra de la producció agrícola i ramadera del nostre territori abans que es generalitzara el conreu i consum dels productes arribats d'Amèrica. Per altra part, Xella també és

citada, junt amb Navarrés, entre els límits del terme de Sumacàrcer, propietat de la família de Crespi.²⁰

Després de descriure les possessions del ducat de Gandia, Martí de Viciàna dedica un breu espai a altra branca de la família Borja, representada per don Pedro Luís Galcerán de Borja, [Gandia, 1528–Barcelona, 1592] mestre de Montesa i marquès de Navarrés:

Navarrés dista de la ciudad de Valencia nueve leguas y recae en la gobernación de Xàtiva y tiene sus términos contornados de los términos de Quesa, Bicornp, Bolbayt, Sumacárcer y de Tous. En este término es la villa nombrada l'Alcúdia y aquí tiene su casa el señor. Y otro pueblo nombrado l'Alcubla poblados de vassallos. También ay dos castillos antiguos, la tierra del término da muchos y buenos frutos y pastos para ganados y abejas. Tiene una huerta muy graciosa y fructífera con una fuente de mucha agua que es de las más crecidas del reyno. Este título de marqués le dio el rey agora modernamente. Porque, aunque el estado renta hasta mil y quinientos ducados, en su ser e importancia es de más calidad.²¹

Pel que respecta a l'existència de dos nuclis habitats a Navarrés, Leopoldo Darocas considera que entre els segles x i xi, a la part antiga de l'actual poble, a l'Alcubla, habitaven «los descendientes de las distintas comunidades prehistóricas que desde hacía miles de años se habían ido estableciendo en diferentes puntos del término de Navarrés y que hemos llamado íbero-romanas».²² En canvi, a l'Alcúdia, situada sis-cents metres enfront, s'havien establert unes quantes famílies musulmanes. Aquesta teoria no és acceptada actualment en àmbits acadèmics ja que encara que no sabem com es va produir la integració dels

¹² Ibídem, vol. III, p. 340. Els esdeveniments que provocaren aquests disgustos, relacionats amb la conquesta de Xàtiva, poden consultar-se en diversos articles del llibre: D. A. : *Aproximación a la historia de Enguera*, Ayuntamiento de Enguera, 1994.

¹³ Sobre les circumstàncies de la venda d'Énguera, veieu Vicente M. Sanz Gómez: «El libro de la venta de la villa de Enguera en la época de Felipe II » *Aproximación a la historia de Enguera*, Ayuntamiento de Enguera, 1994, pp. 185-188.

¹⁴ Per a una visió de conjunt de les possessions dels Borja a meitat del segle XVI, veieu: Manuel Ardit Lucas: «El ducat de Gandia en el mapa senyorial valencià (cap a 1540): una primera aproximació» *Francesc de Borja (1510-1572) home del Renaixement, sant del Barroc*, CEIC Alfons el vell, Gandia, 2012, disponible a: <https://www.elsborja.cat/borja/wp-content/uploads/revista-borja/rb04-04ardit.pdf>

¹⁵ Martí de Viciàna, *op. cit.* vol. II, p. 12. Un bon resum del llinatge dels ducs de Gandia i dels seus constants sojorns a Castelló de Rugat pot trobar-se al capítol «Castelló: graner, gerreria i refugi dels Borja» dins Abel Soler: *Castelló, refugi dels Borja*, Ajuntament de Castelló de Rugat, 2009.

¹⁶ Abel Soler, *op. cit.* p.113. De fet, es pensa amb bastant fonament que les llargues estades a Castelló de Rugat potser no es devien tant a motius cinètics o de salut, que també, sinó a l'estalvi econòmic que li suposaven en no haver de mantenir la cort ducal de Gandia, així com al fet d'evitar les visites dels creditors de la casa i els seus advocats.

¹⁷ Martí de Viciàna, *op. cit.* vol. II, p. 26.

¹⁸ Ibídem, vol. III, p. 331.

¹⁹ Pigment roig obtingut de les excrescències produïdes en alguns arbres i matolls, especialment en el coscoll (*Quercus coccifera*) per un insecte de la família Coccoidea, el *Kermes vermilio*. Aquest colorant va ser molt usat i estimat en l'edat mitjana, però va desaparèixer quan posteriorment es va introduir la cotxinilla mexicana (*Dactilopius opuntiae*), que produïa un pigment més fort i rendible.

²⁰ Martí de Viciàna, *op. cit.* vol. II, p. 109.

²¹ Ibídem, vol. II, p. 28.

²² Leopoldo Darocas: «De la invasión árabe a la expulsión» dins *Navarrés...*, Asociación de Amas de Casa de Navarrés. 1991, p. 75.

indígenes en aquesta època primerenca, sí que estan bastant estudiades les estructures del poblament i l'organització del territori abans de la conquesta i, en general, proliferaven les petites alqueries per tot arreu.²³ Sense eixir de la comarca, les diverses alqueries d'Énguera, d'Anna o de Bicorp són un bon exemple d'aquest model de poblament musulmà, que en el cas de Navarrés i l'Alcúdia va perdurar fins a l'expulsió dels moriscos ja que segons el *Censo general de 1609*, ambdós nuclis tenien una població conjunta de 250 famílies.²⁴

Al llibre tercer, Viciàna presenta Pedro Luis en qualitat de mestre de Montesa:

A V de abril, año de MDXXXXIII. El ilustrísimo don Pedro Luys Galcerán de Borja fue elegido en discordia por contraparte de frey Grau Bou, que por otros fue elegido. Esta causa de contención se trató en Roma ante el papa por más de un año. Y por intervención de notables tratadores, frey Bou renunció a todo su derecho en favor de don Pedro Galcerán de Borja. Entonces papa Paulo III confirmó el maestrazgo a don Pedro y dispensó en la edad porque no tenía sino XVII años. E más dispensó en todos los defectos allí de hecho como de derecho que se pudiesen poner a la elección de la persona de aquel. Este preside por la gracia de Dios hasta oy que contamos VII de setiembre año de MDLXIII. Este ilustrísimo maestro usando de la bulla apostólica concedida a la orden de Calatrava de la qual adelante trataremos ha casado con la ilustrísima doña Leonor Manuel marquesa de Navarrés y de la casa real de Portugal y dama favorita de la serenísima princesa de España y reyna de Portugal, y de este matrimonio proce- de el muy illustre don Juan de Borja.²⁵

Però l'agitada vida de l'últim mestre de Montesa, prototípica del tarannà de l'alta noblesa valenciana de l'època, tampoc es correspon amb l'apologia que en va fer Viciàna. Segons Andrés Robres,²⁶ als nou anys va ser nomenat senyor de la baronia

de Navarrés per donació de son pare, i tres anys després, el 1540, comanador major de Montesa. El 1545 va ser elegit mestre de Montesa, però Viciàna omet les circumstàncies del turbulent procés d'elecció, que es veié totalment condicionat per la influència del poderosos mentors del Borja: no sols la del seu germà de pare, Francesc de Borja, quart duc de Gandia i virrei de Catalunya pocs anys abans, sinó també la del mateix rei Felip II i el príncep, pressionats al seu torn per la mare de Pedro Luís, la duquessa de Gandia. Tampoc no es fa esment de la seua participació en les bandositats entre nobles valencians, que va tindre com a conseqüència el seu empresonament a Castella durant algun temps. Ben prompte es va casar amb Leonor Manuel, dama de la noblesa portuguesa (1558) mitjançant una butlla papal que hi semblava feta ex professo, i poc després Felip II li va regalar l'ascens a marquesat de la baronia de Navarrés. Ja amb posterioritat a la narració de Viciàna, en desembre de 1566 va ser nomenat governador i capità general de diverses places al nord d'Àfrica, cosa que ben probablement degué ser un desterrament solapat arran d'un altre escàndol nobiliari. Poc després de la seua tornada, el 1472 va ser acusat de sodomia per la inquisició, i processat i condemnat a una sentència relativament lleu. Andrés Robres considera creïble l'acusació, però també sospita de la temptativa d'eliminació política del mestre, tant per la intervenció d'antics enemics —un Centelles i un Pardo de la Casta— com pel mateix rei, que va veure la possibilitat d'incorporar l'orde de Montesa a la corona, cosa que finalment va esdevenir-se a finals de 1587 mitjançant una negociació que va reportar a Pedro-Luis la comanda major de Calatrava i en 1591, poc abans de morir, el virregnat de Catalunya.

Pel que fa al marquesat de Navarrés, Juan de Borja Manuel, l'únic fill legítim de Pedro-Luis, va ser el titular durant dos anys, però va morir en 1588 amb només 28 anys, i poc després moria també l'últim dels seus tres

fills. Així doncs, el 1591 el marquesat va passar a mans d'una germana del mestre, Magdalena Clara de Borja, que va haver de pledejar-ne per la possessió amb el seu nebot, Juan de Gurrea i Borja.²⁷

Quant a Bicorp i Quesa, hem de tindre present que aquests dos pobles, junt amb Benedriz, formaven la baronia de Bicorp ja des de finals del segle xv —Quesa havia gravitat entorn de Navarrés durant el segle anterior.²⁸ Per tant, Quesa només apareix en la descripció dels límits de Navarrés que hem vist adés. Pel que respecta a Bicorp, les al·lusions estan relacionades amb les descripcions d'alguns llinatges que n'havien detingut la senyoria, però també amb part dels seus límits: consta que fitava amb Navarrés —Viciàna degué considerar els límits de tota la baronia— i també amb la baronia de Millàs [Millars]: «Don Grau Bou, señor del castillo y Uaronía de Millàs en ribera de Xúcar, con sus términos contornados de los términos de Cortes, de Bicorp, de Tous, de Dos Aguas y de Otonell»,²⁹ però no es diu res dels límits de Bicorp amb Cortes de Pallàs, Teresa de Cofrents i Aiora.

En relació a les referències senyoriales, no s'anomena al senyor territorial vigent, però Bicorp apareix en la descripció de tres llinatges, els Romeu, els Bosch i els Castellví. Respecte dels primers:

[Mossèn Jaume Romeu] casó tercera vez con Joana de Esplugues, de quien procedió don Francisco Romeu, que fue señor de Alfarrazí, el cual casó con doña Beatriz, hija de don Joan Mercader, Bayle general de Valencia, de quien procedieron quatro hijas: (...) doña Yolante, segunda génita, casó con don Francisco Joan Vilanova, señor de Bicorp, de quien proceden los Vilanovas de Bicorp.³⁰

I efectivament, sabem que l'any 1494, Yolanda Romeu, viuda de Francisco Joan Vilanova, tenia la jurisdicció civil i criminal del poble,³¹ i que el seu fill, Luís de Vilanova Romeu —el personatge que apareix retratat en un magnífic quadre de

²³ Veieu per exemple Josepa Cortés, Antoni Furió i Vicent Pons: «Les alqueries de la Ribera al segle XIII. De la societat islàmica a la feudal», dins Joan Català i Antoni Furió (eds.) *Vil·les, alqueries i cases de camp*, Universitat de València, 2021, pp. 165-260.

²⁴ Henri Lapeyre: *Geografía de la España morisca*, València, Diputació Provincial de València, 1986. P. 51.

²⁵ *Ibidem*, vol. III, p. 104.

²⁶ Fernando Andrés Robres: Pedro-Luis Galcerán de Borja y de Castro-Pinós, disponible a <https://dbe.rah.es/biografias/14925/pedro-luis-galceran-de-borja-y-de-castro-pinos>.

²⁷ Veieu una «Breve reseña de los marqueses de Navarrés» a Liduvina Calatayud: «Tras la expulsión de los moriscos», dins Navarrés... Asociación de Amas de Casa de Navarrés. 1991, p. 187-189.

²⁸ Veieu Leopoldo Darocas, *op. cit.*

²⁹ Martí de Viciàna, *op. cit.* vol. II, p. 85.

³⁰ *Ibidem*, vol. II, p. 62.

³¹ Citat per Balbino-José Serena: *Apuntes históricos de la villa de Bicorp*, Ayuntamiento de Bicorp, 1999, p. 74.

Vicent Macip el vell que es conserva al Museu del Prado—³² va ser qui va fer canviar el nom de Quesa pel de Castellar, segons Diago.³³ Encara que no tenim referències directes, és molt probable que cap a la dècada del seixanta del segle XVI la baronia haguera passat al seu fill, Juan de Vilanova Carroz. Pel que fa als Bosch, «Otrosí hallamos a Francisco del Bosch, señor que fue de la baronía de Bicorp».³⁴ I per últim els Castellví: «Don Gilaberto de Castellví casó con doña Hierónyma de Vilanova, hija del señor de Bicorp».³⁵

Al llibre quart trobem dues mencions a diversos pobles de la Canal durant la revolta de les germanies. La primera, indirecta, es refereix a les precaucions que va prendre el virrei quan, en la nit del 5 de juny de 1520 va escoltar el so dels tambors i els crits contra la seua persona d'una multitud que es dirigia cap a la seua casa:

Entendió en poner en cobro a la señora doña Anna de la Cerda, su muger, y a don Diego de Mendoza, su hijo chiquito que oy biue príncipe de Melito, y todas sus criadas, por apartarlas de la pelea y librarlas de algún mayor daño: y para esto passaron de unas casas en otras hasta la casa del señor de Navarrés, que está en la calle de la puerta de la Valldigna: esta casa estaua vacía y sin moradores: y pues tuvo assentada su muger e hijo en parte algo segura por ser casa dissimulada, como un león sin haver miedo de los combatidores, acompañado de sus criados, bolvió a la casa (...).³⁶

En aquella època, el senyor de Navarrés, absent tant del poble com del seu domicili a València, era Gaspar Juan de Tolsà, gentilhome de la casa del rei i membre de la seua guarda, que va transmetre el senyoriu al seu fill Enrique Tolsà, que va ser qui en 1534 vengué la baronia de Navarrés

al tercer duc de Gandia, don Juan de Borja Enríquez, pare de Pedro-Luis Galceran.³⁷

La segona menció es refereix a sengles incursions dels agermanats de Xàtiva a la comarca:

Xàtiva enbia sus capitanes a saquear muchas tierras. El capitán Rojas salió con CC hombres de Xàtiva, y saquearon el lugar de Anna: después salió el capitán García con dos vanderas, y metió fuego a Sumacárcer, y puso a saco Thous, de ahí marchó para Bicorp, en el camino passando por Nauarrés, quemó cinco casas: después topó con dos banderas de agarenos, con quien traúo escaramuça, donde murieron V christianos y III agarenos: llegado a Bicorp puso lo a saco y boluió a Xàtiva con muy grande despojo de ropas, cauallos y azemillas cargadas.³⁸

La narració d'aquest episodi de la revolta, tan marginal que Escolano ni el menciona, ha donat lloc a diferents versions, com per exemple la de Vicente Rausell, que va escriure que el saqueig d'Anna es va produir el 30 d'agost de 1521, però com que no especifica la font d'on va traure la data i a més mescla elements de les dues incursions, no podem estar segurs de la seua veracitat.³⁹

Per últim, només ens falta explicar les possibles raons de les absències d'Anna i Bolbait en la *Crònica* i fer-ne una breu ressenya de la seua situació històrica i senyorial en l'època. Comencem per Anna, que com Énguera havia pertangut a l'orde de Santiago des de la conquesta, però va passar a mans particulars el 1341, segons es desprén d'un article d'Agustí Galiana⁴⁰ que narra la incorporació de Sagra i Sanet a l'orde de Santiago com a conseqüència de la permuta d'aquests dos pobles de la Marina Alta per Anna, que va quedar en poder

de Pere de Vilanova, fill del comanador major de Montalbán, Vidal de Vilanova. Així consta també, encara que amb una altra data, en el resum de Sanchis Sivera:⁴¹

En 1245 la dio, [Jaume I] con su castillo, a los caballeros de Santiago, en recompensa de la ayuda que le prestaban en el cerco de Biar, pasando a poder de Vidal de Vilanova en 9 de abril de 1348, pero sólo durante su vida y la de uno de sus herederos, si bien en 18 de abril de 1390 adquirieron estos por compra toda la jurisdicción. Luego pasó al dominio de Isabel de Borja, hermana de Calixto III, y por donación, en 1463, a su nieto Jofre Lanzol de Romaní y al hijo de éste, que cambió el apellido Lanzol por el de Borja.⁴²

A partir de les notes de Ventura Pascual,⁴³ es pot inferir que Anna va continuar en mans dels Vilanova fins que Isabel de Borja, per a pagar el dot de la seua filla Tecla —que es va casar amb Vidal de Vilanova, senyor de Pego i d'Anna— va comprar el lloc d'Anna per 120.000 sous en 1444. Després va ser heretada per Roderic de Borja, que el 1469, la va donar al seu nebot, Jofre Llansol de Borja, fill de Joana, de manera que el senyoriu va passar a una branca secundària de la família. I així seguia un segle després quan, en la visita pastoral que es va fer a la parròquia en l'any 1566, es diu que el poble era de Bernabé de Borja, segons recull Rausell.⁴⁴ Aquest Bernabé és el mateix que nou anys després va prendre possessió de la vila d'Énguera per cessió del seu germà Miguel, que la va comprar al rei. Ambdós eren fills de Francisco de Borja Llansol i Centelles, tercer senyor d'Anna i néts de Jofre Llansol de Borja. Probablement aquests senyors formaven part del sector de nobles valencians que, indignats per la posició

³² Sobre les circumstàncies relacionades amb aquest quadre, veieu Balbino-José Serena: *op. cit.*, p. 80.

³³ Francisco Diago: *Anales del Reyno de Valencia*, Valencia, Pedro Patricio Mey, 1613, V. I, llibre VII, pp. 348.

³⁴ Martí de Viciano, *op. cit.*, vol. II, p. 94. El 1894 van ser reeditades *Les trobes en lahors de la Verge Maria*, València, 1474, primer llibre imprés a Espanya. Francisco Martí Grajales, autor de la introducció i notícies biogràfiques dels poetes, en parlar de Joan del Bosch, escriu: «ciudadano de Játiva. Tuvo un hermano llamado Francisco, avecindado en la misma ciudad, que fue señor de Bicorp, quien tomó después el nombre de Luis Carbonell. Este último heredó los bienes de Dª Beatriz Maza, esposa de D. Francisco Maza de Lizana». La possessió de Bicorp per Francesc del Bosch deu situar-se en les dècades centrals del segle XV.

³⁵ *Ibidem*, vol. II, p.110. Segons consta a <https://gw.geneanet.org/frebault?lang=en&n=de+borja+llancol+de+romani&oc=0&p=juana>, Mateo Gilberto de Castellví es va casar el 4 de novembre de 1545 amb Jerónima de Vilanova.

³⁶ *Ibidem*, vol. IV, p.106.

³⁷ Liduvina Calatayud, *op. cit.*, p. 187.

³⁸ Martí de Viciano, *op. cit.*, vol. IV, p. 359.

³⁹ Vicente Rausell: *Apuntes históricos de la villa de Anna*. Editat per José Izquierdo Anrubia i disponible a: <http://www.historiadeanna.com/LIBROS/Rausell>

⁴⁰ Agustí Galiana: «La incorporació de Sagra a l'orde de Sant Jaume» *Aguaites* 41-42, pp. 221-232.

⁴¹ En contra de l'opinió de Rausell, que sostenia que Isabel de Borja l'havia comprat a l'orde.

⁴² José Sanchis y Sivera: *Nomenclátor Geográfico-Eclesiástico de los pueblos de la Diócesis de Valencia*, Valencia, Ed. París-Valencia, 1980, ed. facsímil, p. 78.

⁴³ Martí de Viciano, *op. cit.*, vol. III, p. 323.

⁴⁴ Un aristòcrata que, abans de ser nomenat portant-veus de general governador de València (1523), va ser ambaixador de Ferran II a París i capità de la seua Guàrdia Reial. Segons sembla, com que devia ser molt expansiu i tenia tendència a acaparar les converses, li posaren el malnom de *campanelles*, tant per l'homofonia amb el seu cognom, Cabanyelles, com per la comparació amb les campanes, que no permeten parlar quan les fan repicar. Veieu: <https://www.bidiso.es/Symbola/divisa/316>.

Escuchando música

secundària en què consideraven que Viciano els havia col·locat, aconseguiren amputar una bona part del llibre segon.

Una cosa semblant degué ocórrer en el cas de la baronia de Bolbait ja que no apareix en la *Crònica*, encara que sí figura puntualment el seu senyor en la descripció de la vila reial de Lliria: «En esta villa tiene el rey puesto por bayle al ilustre don Hierónimo de Cabanyelles». ⁴⁵ Per altra part, hi ha una certa confusió respecte a la transmissió del senyoriu. Segons diverses fonts, Jerónimo Cabanilles-Villarasa Gallach (1470-1550) ⁴⁶ va ser senyor de Bolbait des de 1522, en què va succeir el seu germà Luis, fins al 1535 quan va donar la baronia al seu fill, Jerónimo Cabanilles-Villarasa Borja, ⁴⁷ (p. m. s. xvi – 1593) a qui altres autors anomenen Jerónimo Cabanilles y Montcada. Segons la biografia d'aquest últim per-

sonatge, el 1542 el seu pare pretengué que exercira la governació de València segons la tradició familiar, però l'estament militar del regne es va oposar, i el poder central volia mantenir Joan Llorenç de Vilarrasa –cosí de Jeroni– com a coadjutor de la governació. Finalment, el visitador reial va decidir que el jove Cabanilles no podria exercir l'ofici en vida del seu pare, i el seu cosí tornà a exercir de *portantveus*. ⁴⁸

Aquest article, amb algunes inexactituds, exposa que el seu fill Joan va morir assassinat el 24 de marzo de 1578, «por lo que pareció un ajuste de cuentas debido, seguramente, a las actuaciones de Jerónimo en su oficio». Arran d'aquest fet, el 1579 Jeroni va nomenar hereua la seua filla Catalina, la qual es va casar deu anys després amb Luis Pardo de la Casta i així, segons Gil Guerrero, Bolbait entrà a formar part dels béns de la família Pardo

de la Casta, primer de forma indirecta amb Luis com a consort de Catalina y, després, amb Juan, el seu primogènit, com a senyor de ple dret després de la mort de la mare en 1628. ⁴⁹

En conclusió, les migrades dades sobre la comarca que ofereix Viciano se centren especialment en l'exaltament dels senyors territorials, encara que també n'hi ha de caràcter agrícola sobre Xella i Navarrés. Tot i que no les menciona, hem pogut veure les lluites pel poder i l'evident absentisme dels senyors, per a qui aquestes possessions feudals només representaven una part dels seus ingressos, immersos com estaven en un endeutament creixent, i molt més ocupats en les seues carres polítiques i senyoriales que en les condicions de vida dels seus vassalls, sotmesos a unes condicions de quasi esclavitud que es van perllongar fins a la seua expulsió el 1609 ●

⁴⁵ Veieu Ventura Pascual: «Notas para la historia de los Borja», *Saitabi*, I, 1940, pp. 6-16. Aquest article té una certa utilitat, encara que no especifica les fonts i algunes notes són contradictòries entre si.

⁴⁶ Rausell, *op. cit.* p. 58.

⁴⁷ Vicente Bellver: *Bolbait. Estudio toponímico e histórico contextual*. Canals, 2022, pp. 44-45.

⁴⁸ Real Academia de la Historia. Veieu: <https://dbe.rah.es/biografias/107485/jeronimo-de-cabanilles-y-borja>

⁴⁹ Eva María Gil Guerrero: «Los Pardo de la Casta. El ascenso de un linaje al servicio regio (siglos XIV-XVII)», *Estudis*, 37, 2011, pp. 487-509.

¿Dónde puedes
encontrar nuestras
publicaciones?

PAPELERÍA

C/ Dr. Albiñana, 26
46810 ENGUERA
669 807 788

PAPER PLEGAT
INDUSTRIA GRÁFICA - IMPRENTA

Pol. Industrial «La Vila», C/ La Vall d'Albaida, 3
46819 Novetlè • Teléfono 962 280 127
pedidos@paperplegat.com

La Rocha
hotel de montaña
c/ La Paz, 25 · Quesa

Centro de interpretación del Patrimonio
C/ San Roque 11 · BICORP

BIBLIOTECA MUNICIPAL

Santa Cecilia, 17 • **BOLBAITE**

LLIBRERIA · PAPERERIA · ESPORTS

Avda. Blasco Ibáñez, 25 · Telèfon 96 224 01 25
46650 CANALS (València)

MARÍA MARÍN
(Navarrés)

María Marín (para sus amigas de infancia, Maruja) nació en los años 50 y su vida ha transitado entre Navarrés y Valencia, lo que ha marcado las principales etapas de su experiencia vital. Podemos señalar algunas constantes que la atraviesan, como son: los esmerados cuidados de su entorno familiar (abuelo, hijos, madre y esposo) y la lectura, la pasión por la psicología y la naturaleza; todo con su plena conciencia de ser y sentirse mujer. Aprendiz permanente, como ella misma se define, ha sido bordadora, trabajadora del campo, empleada, ama de casa, y siempre ha encontrado el tiempo y la energía para cultivar sus facetas de pintora, cantora de coro, escritora, dinamizadora cultural, e impartir talleres sobre todo aquello que iba aprendiendo curso tras curso. En esta revista conoceremos sobre todo su faceta de artista plástica. Según sus palabras: “Ante todo, aprendí, a través del cuidado de mis hijos lo que es el miedo a perder algo que no tiene repuesto. Luego la vida me dio oportunidad de seguir aprendiendo cuidando a los demás. Aprendí algo que solo se comprende si se vive y es el amor incondicional: el gran regalo que me ha dado la vida”.

OBRA

- Pág. 1: *Selda*. Lienzo acrílico. 40x80. 2011.
Pág. 5: *Casica de Escalona*. Lienzo acrílico y collage. 50x70. 2014.
Pág. 8: *Olivo*. Papel cuché y acuarela líquida. 36x30. 2010.
Pág. 10: *Mujer con sueños*. Papel cansón, carboncillo. Los sueños están recortados de papeles decorados con acuarelas líquidas y papel cuché. 67x50. 2011.
Pág. 12: *Mujer cúbica*. Chapa, acrílico. 70x55. 2016.
Pág. 17: *El gato y escrito*. Collage, cartón, carboncillo, acrílico. 67x50. 2015.
Pág. 22: *Escuchando música*. Papel cuché y acuarela líquida. 36x30. 2010.

Cent d'Estellés
1924-2024

“Seràs el rent que fa pujar el pa,
seràs el solc i seràs la collita,
seràs la fe i la medalla oculta,
seràs l'amor i la ferocitat.

...
Seràs l'ocell i seràs bandera,
l'himne fecund del retorn
[de la pàtria,
tros esquingat de l'emblema
[que puja”.

Eléctricas La Enguerina.

EMPRESA DISTRIBUIDORA DE ENERGÍA ELÉCTRICA

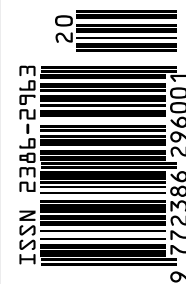
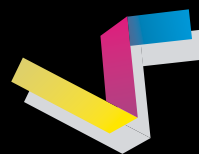
Bajada del Terrero, núm. 8 bajo
46810 **ENGUERA** (Valencia)
Tel. 96 222 45 12

EMPRESA MUNICIPAL
AYUNTAMIENTO
DE ENGUERA

PAPER PLEGAT

INDÚSTRIA GRÀFICA-IMPREMTA

Pol. Industrial «La Vila», C/ La Vall d'Albaida, 3
46819 Novetlè • Teléfono 962 280 127
pedidos@paperplegat.com

¡Somos
Capital
Cultural
Valenciana
2024!

**L'ULLAL
Edicions**

Associació de Persones
Adultes Participants
CPFPA FRANCESC BOSCHIMORATA

